بھاگ سُہاگ فریدؒ

(حضرت خواجہ غلام فریدؒ دیاں چونڑویاں کافیاں دی تشریح)

جوڑتھا

خالد اقبال

ناشر: سجاک ادبی سنگت شادن لُنڈ ضلع دیرہ غازیخان

ناں کتاب	بھاگ سُہاگ فریدؒ (حضرت خواجہ غلام فریدؒ دیاں چونویاں کافیاں دی تشریح)
مرتب:	خالد اقبال
مقامِ اشاعت	ملتان شریف
کمپوزنگ	شبیر بلوچ
سوہنپ	شاہد دھریجہ
سن اشاعت	۲۰۰۶ء
تعداد	۴۰۰
قیمت	۱۰۰ روپے
ناشر:	سجاک ادبی سنگت شادن لُنڈ ضلع ڈیرہ غازیخان

انتساب

خواجہ فریدؒ دی

فکری سُنجان تے پرکھ سانگے

کم کرن آلے

سبھے لوکیں دے ناں

تندیر

بھاگ سُہاگ فریدؒ

اجو کے دور وچ جڈاں جو نظریات تے مختلف فلسفیاں دی گالھ تھیندی پئی اے ورتاوے دی نویں ٹیکنالوجی اتے سائنس دیاں ایجادات نے جتھاں دنیا کوں ہک Global Village دی شکل ڈے ڈتی اے، اُتھاں سوچ ،عمل، ورتارے، روّیاں، سلامتی اتے امن بارے اقوامِ عالم دے سامنے نت نویں سوال وی رکھ ڈتن۔

قدیم تہذیب رکھن والیاں اقوام اپنے آپ کوں اپنیاں لوک روایات تے دھرتی دے رشتیاں وچوں، اپنے کلچر وچوں ڈیکھن دا تن مریندیاں پئن، سرائیکی ڈیس وسیب (روہ، روہی، تھل، دمان) اپنیاں مضبوط تہذیبی، تاریخی، ثقافتی خصوصیات پاروں ہر لحاظ نال منفرد اتے نمایاں حیثیت دا حامل ھے ایں پاروں جو سرائیکی وسیب دیاں لوک روایات بہوں مضبوط ہِن ایں وسوں دے بندے نے ایں خطے وچ ہک مثالی حیاتی گزاری ھے تمام تر حملہ آوراں دی لُٹ مار دے باوجود ایں قوم دا، زبان دا زندہ رہ ونجن حقیقت وچ تصوف دے رشتے دا معجزہ ھے اج جڈاں جو منڈی دی معشیت وچ ،نظریات تے خیالات وچ تبدیلی آندی پئی اے نویں ٹیکنالوجی دی وسعت پسندی تے اوندے اثرات ڈسن پئے گئین۔ انہاں گالھیں دے باوجود حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہک علامت دے طور تے بیاوی طاقتور تھی تے سامنے آئے۔ جنہاں اپنی شاعری وچ ویدانت ،تصوف ،لوک روایات کوں نہ صرف سمیٹے بلکہ اگونہاں وی کیتے۔ گذریل 20 ویں صدی حضرت خواجہ غلام فریدؒ دی تفہیم اتے تشریح دی صدی رہی اے۔ مختلف علماء، دانشوراں اتے تحقیق کاراں نے جنہاں وچوں مولوی عزیز الرحمٰن، علامہ طالوت، مولانا نور احمد فریدی، ڈاکٹر مہر عبدالحق، صدیق طاہر، دلشاد کلانچوی اتے بئے بے شمار دانشور ہِن۔ انہاں سب لوکاں نے حضرت خواجہ غلام فریدؒ

دی شاعری وچوں عشق، وحدۃ الوجود، لینڈ اسکیپ، تصوف اتے انہاں دی انسان دوستی کوں کافی روایت دے حوالے نال جانن دی کوشش کیتی اے تے ہک ویلا اینجھا وی آئے جو حضرت خواجہ غلام فریدؒ قومیتی شعور دا حوالہ بن کے سامنے آئے۔

ہُن تھی فریدا شاد ول
مونجھاں کوں نہ کر یاد ول
جھوکاں تھیسن آباد ول
ایہا نیں نہ وہسی ہک منی

میڈی خوش نصیبی ھے جو میں ریڈیو پاکستان ملتان توں پروڈیوسر دی حیثیت نال ''بھاگ سہاگ فریدؒ'' ناں نال ہک پروگرام کوں ترتیب ڈتا جیندا مقصد خواجہ سئیںؒ دے کلام کوں اجو کے ویلے وچوں ڈیکھن سمجھن دی کوشش ہئی جو 21 ویں صدی وچ خواجہ سئیں کوں خراج تحسین دے نال نال خواجہ سئیںؒ کوں اج دی حیاتی وچ انہاں دی شاعری ساکوں کینویں طاقت ڈے سگدی اے۔

اجو کے عہد وچ جڈاں جو کشمکش، عدم رواداری، تشدد تے تہذیباں دے ٹکراؤ جھئیں سوالات دا سامنا ھے ایں صورتحال وچ صوفیاء دا کلام وت ہک واری ساکوں ہم آہنگی ڈے سگدے ایں تناظر وچ وسیب دے مختلف دانشوراں دے تعاون نال خواجہ سئیںؒ کافیاں بارے گالھ مہاڑ دا سلسلہ جوڑیا گیا انہاں دانشوراں نویں مکالمے، نویں بحث تے اِتھ دی حیاتی کوں نویں Angle نال ڈیکھن دی کوشش کیتی۔ ریڈیو پروگرام ''بھاگ سہاگ فریدؒ'' دی ایں کاوش کوں وسیب دے لوکاں پسند کیتا تے کجھ دوستاں اے رائے وی ڈتی جو خواجہ سئیںؒ دے کم دی نویں تشریح اتے تفہیم اجو کی سماجی تہذیبی حیاتی واسطے نویں احساس دا موجب بنڑ داپئے تے ایں کم کوں کٹھا کیتا ونجے۔ ایں کم کوں سترن لکیاں میکوں کجھ دانشور دوستاں دیاں مختلف رسالیاں وچ چھپیاں کافیاں مطالعے وچ آئیاں، جنہاں وچوں کافی سوہنے یار باجھوں، تشریح جاوید چانڈیو سہ ماہی سرائیکی بہاولپور تے کافی 199۔ از۔ محمد

اسماعیل احمدانی، سہ ماہی سرائیکی بہاولپورتوں گھدیاں گئین تے انہاں کوں وی ایں کم وچ شامل کیتا گئے میں اینکوں محض ادبی کم نئیں سمجھدا بلکہ میڈا خیال ھے جو ایہ کم سرائیکی تہذیب ثقافت دی نویں دریافت دے نال نال بئیاں قوماں کوں نویں اکھ نال ڈیکھن دا وسیلہ وی بنسی۔

ساڈی خوش نصیبی ہوسی جو اساں اپنی گذران، اپنی حیاتی، اپنی تاریخ تہذیب، ثقافت کوں صوفی شاعر حضرت خواجہ غلام فریدؒ دیاں کافیاں وچوں ڈیکھوں کیوں جو کافی محض شاعری یا گائیکی دے انداز داناں نئیں بلکہ اے حیاتی دے اظہار داناں وی ھے انسان دا اپنے خالق نال رشتہ، ایں کائنات دے اسرار و رموز تے بندے دا بندے نال تعلق کافی دا موضوع ہے حضرت خواجہ غلام فریدؒ دی سرائیکی کافی اساڈی تہذیب و ثقافت دے صدیاں دے سفر وچ ایں خطے دے لوکاں دے دلاں دی دھڑکن طرح سمائی ہوئی ھے تے ہک روشن منارے وانگوں سرائیکی کافی حیاتی دے استعارے کوں سمجھن وچ معاون ثابت تھئی اے، حضرت خواجہ غلام فریدؒ حیاتی دے اسرار و رموز اساڈے اُتے آشکارا کریندین او حیاتی دے تہہ در تہہ پیچیدہ مسائل کوں بہوں سہولت دے نال کافی وچ بیان کریندن تے ایں گالھ وچ وی کوئی شک نئیں جو حضرت خواجہ غلام فریدؒ دیاں کافیاں دی تشریح اتے تفہیم ہر دور وچ تھیندی رہی اے تے ایہ کتاب وی ہک تسلسل دی واہند دا حصہ ھے تے ایہو خاب ھے جو خواجہ سئیںؒ دی کافی دا کلام اساکوں ہک پھیریں ول جیون دے سُکھ سوکھ دا کوئی نواں سنیہا ڈے سگدے۔

خالد اقبال

(ریڈیو پاکستان)

بھاگ بھریا کم

انگریزی دا ہک محاورہ ہے Pregnant with meaning جیندا معنی ہے ہر وار پڑھن نال نواں مفہوم ڈیون اصلوں اینویں جینویں پھل آلا کئی ون ہر رُت وچ نویں پھل ڈیندے۔ جیکر اساں ایہا گال خواجہ فریدؒ دیاں کافیاں راہیں آکھوں تاں کجھ بئی ترانویں نہ ہوسی ایں پکسے دی لوڑھ کوں سمجھیندیں ہوئیں سرائیکی زبان وچ نویکلے اسلوب دے شاعر تے دانشور سئیں خالد اقبال ہوریں خواجہ سئیں دیاں کافیاں کوں اجوکے ویلھے دی کہیں جھال اچوں ڈیکھن، سمجھن، جانن تے پرکھن دی اُہر سانگے وکھو وکھ فرید سنجان لوکیں دے کم کوں کٹھا کر تے "بھاگ سہاگ فرید" دے ناں نال کتابی صورت پیش کیتے۔

اتھے ویلھے بھوئیں دے ٹوٹے تیں گھٹو گھٹ چھی ہزار علاقائی زباناں وسدیاں رسدیاں ہن۔ زبانیں دے ایں اجڑ وچ سرائیکی اپنی ماء بولی کوں کینویں کینویں سنبھلیندے پلیندے پئین اے کہانی چسولی وی ہے تے ڈکھی وی چسولی ایں جو کہیں وی ونکی دی سرکاری تے غیر سرکاری اگوانی باجھ ایندا پندھ نت اگونہاں ہے۔

ڈکھی ایں ہے جو اینکوں غیریں دے نال نال اپنیں دے دروہ تے زللھ وی بھوگنے پوندے پئین پر کجھ فقیر جیر ھے ناں نموز تے سستی مشہوری کنوں اُکا پریں ہن اپنے پورھیے، اپنی رت تے حق حلال دے رزق اچوں ایندا بھانگاں رکھدے، آندن جیں پاروں ساکوں، آون آلے ویلھے وچ ایں زبان تے ادب دے ودھارے سانگے حالات چنگائی آلے پاسے ویندے ڈسدن۔

خالد اقبال کافیاں دی ایں تفہیمی چون نال چھڑا نہ سرائیکی زبان و ادب دی خدمت کیتی

ہے بھل اے سبھ کم تاں بی اے تے ایم اے سرائیکی دے طالبعلمیں دیاں نصابی لوڑھاں وی پوریاں کریندے۔ اج ساکوں اتھے کم دی ودھ لوڑ ھ ہے اللہ کرے مینہ دی ایں پہلی کنی کوں ڈیکھ بنھیں دا حوصلہ ودھے تے اُو، وی ادب دے تسے لوکیں سانگے دھو بول کے آون میڈے واسطے سعادت دی گال ہے جو ایں بھاگ بھریے کم وچ میں خالد اقبال دے نال نال رہ گیاں تے چھیکڑ ایندے چھپن دا ثواب وی ساڈی سنگت دے بھانگے وچ آئے۔
جے اللہ لگی گال کریجے تاں سچ ایہو ہے اے سبھ خالد اقبال دی پور ہیت طبیعت، خلوص، ایمانداری تے سرائیکی زبان وادب نال محبت پاروں ممکن تھئے۔

محبوب تابش

جھوک سرائیکی

دولت دروازہ ملتان شریف

۲۵ مئی ۲۰۰۶ء

کافی نمبر:10

ص نمبر:25

ڈاکٹر انوار احمد

ساڈے نال سَدا تُوں وَس پیا
سِر وچ درد' دماغ خماری
جِیڑے جھورے' دل آزاری
بے پَت دی بے پتڑی یاری
پہلوں لُٹ لُٹوا دِل ساری
ہجر سوا گئی سُود نہ پاہُم
منتاں کیتُم ' سِیس نِوایُم
پیش کیتا جَیں فہم' فکر کوں
کر کر شکر' نہ ڈِتڑُس سِر کوں
لائے' پھوگ فرید' سُہیساں
گرڑی تے ونج جھوکاں لیساں

وَس' ہس رَس دِلڑی کھس پیا
تُنلے' رتڑے' ہنجڑوں جاری
تَن سُولاں دے وَس پیا
ظلم اَندھاری' بے زِرواری
پچھیں کھُر چوری ' نَس پیا
چوٹیاں کھُتُم' حال ونجایُم
نک گھرڑیندَیں' گَس پیا
لیت لعل دی اِر کھر کوں
عشق دی راہ اِج پھس پیا
سَٹ گھر بار تے بار وَسیساں
اَجکل ٹوبھا وَس پیا

خواجہ فریدؒ سئیں دی اصل عظمت ایں گالھ وچ ہے کہ انہاں نے ایں پورے خطے دے اندر جو محرومیاں ہِن خوشیاں ہِن اتھاں Nature جو لوکاں دے نال کریندی ہے مختلف طرحاں دے رنگ روپ ڈکھیندی ہے اَتے لوک جو Nature توں توقعات رکھیندن اوندے بارے وی' ول سب توں ودھ ایہہ جو ہک خاص صنف جیندے اندر غنائیت وی موجود ہے انہاں نے (خواجہ سئیں) ایندے وچ

خاص اضافے وی کیتن' ذخیرۂ الفاظ دے حوالے نال وی اساں سمجھدے ہیں کہ سرائیکی زبان نے جے کوئی وڈا ذخیرۂ الفاظ حاصل کیتے تاں اوخواجہ سئیں دی ذات توں کیتے ۔ اُنہاں دیاں کجھ کافیاں اینجھیاں ہن جیڑھیاں ہر بندے دی زبان اُتے ہن ۔ کجھ لوکاں نے انہاں دے اشعار دی خاص طرحاں دے نال تشریح کیتی اے ۔ انہاں دی شاعری وچ ہک مذہبی حوالہ وی ہے تصوف دا حوالہ وی ہے اتے خاص او حوالہ وی ہے جو کجھ کافیاں ہک خاص ردھم دی وجہ نال شہرت رکھیندن ۔ مگر میں سمجھداں کہ خواجہ سئیں اوں روائت دے شعراء وچوں ہن جنہاں نے عاشق دے نسائی قالب کوں اہمیت ڈتی اے ۔ عورت ساڈے ایں خطے وچ' ایں کلچر دے وچ اوندی جو داخلی محسوسات ہن' اپنیاں کجھ محرومیاں دی وجہ نال' دوریاں دی وجہ نال' اظہار وِچ بعض گالھیں نی آسگدیاں اَتے کجھ اینجھا کہ اوں روائت دے وچ ساڈے بہوں سارے شاعراں نے اپنے آپ کوں عاشق بنائے اتے تریمت دے روپ وچ بݨائے' ایں پاروں اساں ڈیہدے ہیں خواجہ سئیں دی ہک کافی ہے:

ساڈے نال سدا توں وَس پیا
ہَس رَس دِل کھس پیا

ایہہ پوری کافی ہے جیڑھی جو ہک خاص فضا بنیندی ہے جیندے وچ ہک خاص کیفیت ہے او کیفیت اے ہے کہ جیڑھا انسانی محبت دا حقیقی جذبہ ہے او جذبہ نہ صرف انسان دے ساڈے تعلق کوں قائم کریندے بلکہ مختلف اوندے رنگ روپ ڈکھیندے ایندے وچ کہیں ویلھے تاں ہک خودسپردگی دی کیفیت ہے اَتے اوندے وچ ہک طلب وی ہے دعوت وی ہے ۔ اَتے نال نال مختلف معانی جیڑھے بندے دی ذات اُتے منکشف تھیندن' جینویں جینویں تبدیلی آندی ہے اوندا سارا اظہار ایں انداز دے نال ایں کافی وچ ذکر ہے میکوں تاں ایں پاروں ایہہ کافی ہک ڈرامے دے مناظر وانگوں اپݨے قریب لگدی ہے جیندے وچ کہیں ویلھے اینویں محسوس

تھیندے جو ایں کافی وچ کھل ہس' امنگ ترنگ دی گالھ ہے خوشی دی گالھ کیونکہ ساڈے پاسے عشق داناں آندے اِی ایہہ سمجھیا ویندے جو عشق ڈاڈھی اوکھی منزل ہے تے عشق محض سول ڈکھ درد داناں ہے ایندا کوئی پہلو وصال والا کوئنی اساں ایں کافی وچ عشق وچ وِچھوڑے توں ہٹ کے فضا ڈیہدے ہیں ۔ میں جینویں پہلے ذکر کیتے ساڈے وسیبی کلچر وچ تریمت اپݨے جذبات دا اظہار نی کر سگدی حالانکہ محبت کرݨ دی اہلیت تریمت رکھدی ہے مرد دے مقابلے وچ' چنانچہ خواجہ سئیں نے تریمت دے لب و لہجے وچ تریمت دی ذات کوں سامݨے رکھیندے ہوئے اوندیاں مختلف کیفیتاں کوں سامݨے رکھیئے تے ول اوندے مختلف چیزاں کوں سامنے رکھیئے تے اپنے آپ کوں اینجھے رنگ دے وچ گھن آئین کہ طلب دے جذبے دے تحت محبوب نال تعلق ایں کافی وچ وَدھدا ڈسدے' طلب دی راہ وچ بھانویں جو مشکلات پیش آندین مگر ایں طلب دی رات وچ خواجہ سئیں نے ڈسائے جو کوئی وی بندہ اللہ سوہنے نال محبت کر اِی نئیں سگدا جیڑھا بندیاں نال محبت کرݨ دی اہلیت نی رکھدا ۔ جیڑھا بندہ فطرت دیاں رمزاں کوں نہ جاندا ہووے' او تخلیق کرݨ آلے دیاں رمزاں کیا سمجھسی ؟ ۔

جنہیں مختلف بدلاں دے رنگ نی ڈٹھے' جنہیں بھوئیں اُتے تریہہ نی ڈٹھی' جنہیں بھوئیں کوں سیراب تھیندے نی ڈٹھا اَتے طلب کوں نی جاݨیاں سمجھیا' Nature دے مظاہر تے جنہیں غور نی کیتا او بھلا پوری دھرتی دے نال' لوکاں دے نال اَتے تخلیق کار دے نال رشتہ اوندے معنی اوندے اُتے کھل نی سگدے ۔ ایں پاروں اساں آکھ سگدے ہیں جو خواجہ فرید سئیں دی عظمت ہے میڈے نزدیک انہاں دیاں بہوں ساریاں کافیاں ہن مگر اینجھیاں کافیاں انہاں دی ہک Reading کرݨی چاہیدی ہے جیندے وچ انہاں دی ایہہ ہک مختلف چیزاں سامݨے آون جیڑھی شاعرانہ صلاحیت ہے او ہک رسمی اَتے معاشرے دی مقبول

موضوعات توں ہٹ کے اپݨے اوں خاص طرحاں نال حیاتی کوں ݙیکھݨ دا اسلوب اپݨی Vocabulary، اپݨا ذخیرہ، اپݨا لہجہ تے تخلیقی کیفیت اوندی وجہ نال قائم راہندی ہے جیندے وچ ول کجھ ایں اظہار تھیندے جو:

لاہݨے فرید پھوگ سہیساں
سٹ گھر یار تے ویساں
کرڑی دے وچ جھوکاں لیساں
کلہا ٹوبھا وس پیا

ایہہ اونویں ہے جیویں کافی دا آغاز تھیا ہئی ہک اُمید اَتے امنگ کول، تے ایں کافی دا اختتام وی انویں ہے ایں کافی وچ پڑھدے ہوئے لگدے جو ٹوبھا ساݙے اندر وی موجود ہے۔ اوں رشتے اَتے تعلق دے خمار وچ وی موجود ہے جیندے ذریعے نال ہک اعتماد ہوندے جو بھانویں ساݙے کول رسمی آسودگی دے حوالے کھسیج وڄݨ نال اوندے کول (عاشق رسولؐ) ہک طاقت ہوندی ہے جیندے نال او ہک بئی دنیا تخلیق کر سگدے۔ ایں کافی دا ایہہ پہلو اینجھا ہے جیندے پاروں میکوں ایہہ کافی بہوں چنگی لگدی ہے۔

کافی نمبر:196

ص نمبر:193

مجاہد جتوئی

بے رنگ راول دے کیتے — روندی وتاں رڑدی وتاں
دل سنگ سانول دے سوا — سو سول لکھ سُٹھݨ سہاں
سک سُکھ سبھو صحی سچ کھسے — ݙکھ رنج ویڑھے وچ وسے
دشمن، سجݨ ہر ہک ہسے — ٹوکاں کرم سارا جہاں
کیتو پنل وہ ویر وے — ونج کیچ لایو دیر وے
ݙکھڑے ݙتونی ڈھیر وے — سنج بر پھراں سر بھر ڈاہاں
دلڑی غماں دی بھیݨ ہے — سولاں ݙکھاں دا ویݨ ہے
پربت جبل چٹ ݙیݨ ہے — چاڑھیاں چڑھاں لاہیاں لہاں
سب آس ہوگئی یاس ہے — ہر دم اُداس ہراس ہے
مونس نہیں کوئی پاس ہے — ہے دل کہاں دلبر کہاں؟
آردِ فرید ایں التجا — رحمے بحالِ بے نوا
دارد گدا اُمید ہا — صد گونہ ز الطافِ شہاں

خواجہ غلام فریدؒ دے دیوان وچ کافی نمبر 196,197,198 اینجھیاں کافیاں ہن جیندے وچ روہی دے ٹوبھے بارے شاعری کیتی گئی ہے۔ میں کافی

نمبر 196 دی کیفیت یا شرح بارے اپݨی ڳالھ اڳاں ٹُریساں ۔ بنیادی طور تے ایں کافی وچ چولستانی ماحول وچ پانی دی ضرورت سامݨے آندی ہے تے اوندے نال اتھ دے ماحول دی جو منظر کشی خواجہ سئیں نے ایں کافی دے راہیں کیتی ہے او بہوں خوبصورت ہے خواجہ سئیں آہدن:

ٹوبھا بݨواڈے پکا تڑ تاڑ تے ــــ سندھڑو دور اُتاڑ تے
صبح سہوریں گھبکن ٹِلیاں ــــ جوپھڑ دے اڳواڑ تے
روہی راہوے روہیں ڈُھماں ــــ ہُوک پووے وَنج ماڑ تے

اساں جیئں ویلھے ایں کافی راہیں ہک منظر نامہ ڈیہدے ہیں تاں اساکوں ہک عجیب جھیاں خوبصورت ماحول ڈکھالی ڈیندے کہ جیئں ویلھے پانی آسی تاں پانی دے نال حیاتی دی ہلچل شروع تھی ویسی اَتے جیئں ویلھے سنج صباحیں تھیسی تاں صبح سہوریں کوں وَسدا گھر لوک' آبادی ڈسدی ہے ۔ کھیر دی رات کوں جاڳ لاڈتی ڳئی ہئی ۔ سویرے اونکوں ولوڑݨ دا ویلا آ ڳئے تے صبح سہوریں پہلی پہلی آواز جیڑھی کن وچ پوندی ہے اوں کیفیت کوں جے ڈیکھوں تاں:

صبح سہوریں گھبکن ٹِلیاں
جوپھڑ دے اڳواڑ تے

اُتے اتھ جتھاں حیاتی اپݨی سہو رنگارنگی نال موجود ہے اتھ ہک اینجھا ٹوبھا ہووے جیندے وچ پانی بہوں زیادہ ہووے تے اوندے آسے پاسے خوشی تے شادمانی دا سامان اتنا زیادہ ہووے:

روہی راہوے روہیں ڈُھماں
ہُوک پووے وَنج ماڑ تے

یعنی ساری دنیا وچ ہکو اِی ٹوبھا مشہور ہووے اَتے او کیڑھی جاہ تے ہووے:

اُچڑے ٹِڑے سُک ساگر دے
چڑھݨیاں پووم پہاڑ تے
چوطرفوں ویہہ پانی آوے
سُوہݨی صاف جھکاڑ تے
پاک ڈاہر وچ ٹوبھا ماروں
نہ جھت جھاڑ اُجاڑ تے

یعنی اتنی خوبصورت جاہ ہووے جیندے آسوں پاسوں خوبصورت اُچے ٹِبے ہووݨ اہنویں پہاڑ وانگوں ہووݨ ۔ ایں کوں منظر جے اساں Imagin کروں جو روہی ہک اینجھا ٹوبھا ہووے جینکوں ہک رستہ نہ ہووے بلکہ چوطرفوں ویہہ پانی آوے سُوہݨی جاہ صاف جھکاڑ تے اَتے ایں ٹوبھے والی جاہ کوئی آلائش نہ ہووے پانی کوں گدلا کرݨ والی کوئی شئے نہ ہووے پانی خاص جھکاڑ والی جاہ تے کٹھا تھیوے ۔ ایں کافی وچ خواجہ سئیں پاک ڈاہر دی ڳالھ کر تے ساکوں ہک خاص روحانی کیفیت والے پاسے گھن ویندن ۔ اساں پاک ڈاہراوں جاہ کوں وی آکھ سڳدوں جتھاں کہ کہیں قسم دی آلودگی نہ ہووے اَتے اینکوں اساں صاف دل وی آکھ سڳدے ہیں ۔ یعنی دل ٹوبھے کوں صاف کروں تے ایں دل وچ آپس وچ کوئی نفرتاں جھگڑے جھیڑے نہ ہووݨ ۔ جینکوں خواجہ سئیں جھت جھاڑ اُجاڑ پئے آہدن ۔ اوندا مطلب ہے جو اینجھی کیفیت دی نہ ہووے جو ایں ٹوبھے محبت والے ٹوبھے دا پانی سب دا ہووے خواجہ سئیں ایں کافی دے بند وچ ہک کشادگی اَتے بندے نال بندے دی محبت کوں اس قدر وسیع کریندن جتھوں انہاں دی وسیع القلبی دا اندازہ تھیندے فرمیندن:

روہی واس سبھے لڈا ویسن
اپݨیاں جھوکاں ساڑ تے

یعنی او جاہیں جتھاں لوکاں کوں حیاتی دی خوشی اَتے جیوݨ دے اسباب نئیں

ملدے اوانہاں جاہیں کوں ساڑتے ایں ٹوبھے ڈِرلڈ آسن۔ یعنی اساں اپنڑے دِل وچ اِتلا وسعت رکھدے ہَیں جو سارے روہی واس ایڈوں اُڈوں لڈ آسن تے اساں پھلوں ڈِھیے تے تھورا چالیسوں تے ڈینولاڑ تے منت چالیسوں یعنی اِتھ وسدے لوکاں کوں آکھسوں جو آوَ بابا ایہہ ٹوبھا ایہہ پانی تہاڈا ہے تے تہاڈے کیتے ہے۔ ایہہ ربّ دی ڈِتی ڈات ہے اُتے ایندے وچ سارے شریک ہوں اتے ٹوبھے دی وجہ نال جو منظر بنسی اتے چنورے ہوسن اِتھ جیڑھی سُہاونڑ دی گالھ ہے او پانی تے چھکاونڑ دا جو فرق ہے او ہو ای راہنڑ تے سہاونڑ دا فرق ہے۔

آن فرید سُہیساں چنورے
شہر بزار اُجاڑ تے

ایہہ منظر کجھ ایں طرحاں ڈکھالی ڈیندے یعنی جو شہر بزار دیاں مصنوعی رونقاں ہِن شہر دی جو چھک تانڑ ہے اونکوں چھوڑ تے اِتھ صاف پاک سُوہنڑی جاہ دے اُتے جتھاں اطمینان ہے سکون ہے حیاتی دا سامان ہے لوکیں اندر نفرت کوئے نی آپت دی چھک تانڑ کوئے نی، ہوس کوئے نی میں اِتھ آوسساں۔

کافی نمبر:169
ص نمبر:166

امتیاز فریدی

اَجھو مارو ملیو　　دل نہ ماندی تھی
سُوھے سیجھ کوں ساڑتے　　وَنج مِتراندی تھی
باندی بردی یار دی　　بر دی باندی تھی
غیروں اُلفت یار دے　　ڈِلڑی واندی تھی
نینہہ نبھیندئیں مر ونجیم　　پُنل کاندھی تھی
تانگھ فریدؒ کوں آکھدی　　بر ڈو پاندھی تھی

حضرت خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری اپنڑے معیار دی بنیاد تے آفاقی حیثیت رکھیندی اے۔ جیکر موضوعاتی اتبار نال ڈیکھوں تاں ہمہ اوست' تصوف' منظر نگاری' عشق اتے ہجر و فراق جہیں رنگیں نال بھرپور ہے۔ ہر کافی اپنڑے موضوع دے اتبار نال مکمل ہے۔ اتے کلام دا ہک حُسن اے وی ہے جو جیڑھی کافی کوں جتلا واری پڑھو اوندی چاشنی اچ وادھا تھیندے ویندا۔

زیرِ نظر کافی سئیں عزیز الرحمٰن خان' مولانا نور احمد خان فریدی اتے سئیں جاوید چانڈیو دے مرتبہ دیوانیں اچ 169 نمبر تے درج اے۔ چھوٹی بحر دی اے کافی روائیتی مطلع دی پابندی کنیں آزاد اے۔ کافی دے کُل چھی شعر ہِن۔ ہر شعر اپنڑے معنی

ایں شعر وچ ہک عاشق صادق دی خواہش دا اظہار وڈے نمانے رنگ اِچ کیتا گئے۔ جیڑھا دنیا دار عاشق دے اپنْی محبت دے خراج منگݨ دے انداز کنوں انتہائی مختلف ہے۔ آپ اپݨے محبوب کوں منت کریندن جو اے میڈا بے رحم سنگدل محبوب آمیں ساری زندگی تیڈی پیت نبھیندیں گذاری ہم اَتے ہمیشہ تیڈے وصل دی خواہش کریندا رہ گیاں لیکن توں میکوں میڈی زندگی اِچ نوہیں ملیا۔ ہُݨ میں ایں دنیا کوں چھوڑی وینداں۔ توں آخری وقت اِچ آ تے میڈی میّت کوں موڈھا تاں ڈے۔ تاں جو میں دنیا دے ویار کنیں وی بچ پوواں اتے میکوں اپنْی محبت دے سچے ہووݨ داوی یقین آونجے۔

کافی دا آخری شعر ملاحظہ فرماؤ:

تانگھ فریدؒ نوں آکھدی

بر ڈو پاندھی تھی

کافی دا آخری شعر اپݨے مفہوم دے اعتبار نال کافی دے پہلے چار شعریں نال رلدے۔ ایں وچ خواجہ صاحب فرمیندن جو محبوب کوں ملݨ دی سِک یا منزل تئیں پچݨ دی خواہش اے مطالبہ کریندی اے جو محنت اَتے کوشش کوں جاری رکھیسوں تاں مطلب حاصل کرݨ اِچ تہاکوں آسانی تھیسی اَتے تساں ضرور منزل تئیں پچسو۔

المختصر خواجہ فرید سئیں دی اے کافی ساکوں منزل تئیں پچݨ واسطے مسلسل عمل دا درس ڈیندی اے۔ جیڑھا عاشق صادق دا وطیرہ اَتے کامیاب زندگی دا راز اے۔

کافی نمبر:181

ص نمبر:178

پروفیسر رفعت عباس

بے صورت' صورت اولے
کر ناز ادا گھنڈ کھولے

ہر ہر جا وچ رانجھݨ ماہی
آیا نال صفات کماھی

سب سُر انہد مُرلی واھی
رمز حقائق چولے

وَفِی اَنْفُسِکُم' بھیت بتاوے
نَحْنُ اَقْرَبُ بین وَجاوے

لَوْ دُلِّیْتُم گیت سُݨاوے
لفظ اِنَا اَلْحق بولے

جو کُئی دل ڈوں دھیان رکھیسی
سارے گجھڑے راز کوں پیسی

اشینیت گل اُٹھ ویسی
بھج پوسن سبھ بھولے

ہک جا ہِن احکام شریعت
ہک جا ہِن اسرار طریقت

تھیوے کیا دریافت حقیقت؟
کون ایہہ پھولے پھولے؟

نہ رُل ڈکھڑی روہ جبل وچ
نہ تھی اوکھی مارو تھل وچ

پھولیں دوش کنار بغل وچ
یار پنل ہے کولے

فخرِ جہاں ہک ریت سُجھائی
اصلوں حاجت رہی نہ کائی

دِل جُڑ جُڑ دُھم دھام مچائی   تھئے گُن گیان سَمولے
رنگ پور دے ہِن پنتھ نیارے   ہک نوں ٻوڑے ہک نوں تارے
ہک پیا جیتے ہک پیا ہارے   تُلدے ماسے تولے
فاش فرید ایہہ وعظ سُݨا توں   عالم، جاہل شاہ، گدا کوں
جے کُئی چاہے فقر فنا کوں   اپݨے آپ کوں ٻگولے

بے صورت صورت اولے
کر ناز اَدا گُھنڈ کھولے

صوفی دا کم شئیں کوں رَلاتے ݙیکھݨ ہے۔ اوہ ہجر۔ تے وِچھوڑے وچوں وصال تے ملاپ دوں پندھ کریندے۔ خواجہ غلام فرید رحمۃ اللہ علیہ سئیں دی ایہہ کافی وی وحدت الوجود دی رمز نال بندے، خدا تے کائنات کوں ہک وݙے سانگے وچ جوڑیندی اے۔ بے صورتی وچوں صورت وچ آوݨ عین وصال اے۔ جے ایہا ڳالھ بندے اُتے کُھل ونڄے تے اوہ ہک وݙے ماݨ نال حیاتی کر سڳدے۔ اوہ ایں جہان دی ازلی تے ابدی سانجھ ہنڈا سڳدے۔ صوفیا دے نیڑے ایہہ جگ جہان سارا اللہ دی ذات دا، اپݨی صفات دوں پندھ اے، تے ہر صورت اوندی کہیں نہ کہیں صفت دی شاند اے۔ اوں توں بِنا اتھاں کوئی شئے کوئے نی۔ سبھ اوہ آپ اے۔ جڈاں سبھ اوہ آپ ای آپ اے تاں وَت وِتھ کیڑھی شئے دی اے۔ تروٹ کیڑھی شئے دی اے۔ ایہہ وِچھوڑا کتھوں پئے ویندے۔ ایہا جاہ اے جتھوں ہک صوفی شاعر الویندے۔

ہک اے ہک اے ہک اے   ہک دی دم دم سِک اے
ہک دے ہر ہر جا وچ ڈیرے   کیا اُچ اے کیا جھک اے
جیڑھا ہک کوں ݙو کر جاݨے   او کافر مشرک اے

اِتھاں کافر، مشرک دے معنی وی ٻئی طرحاں تھی کھڑدن۔ ہر اوہ طاقت جیڑھی بندے، اوندے رب تے اوندی کائنات وچکار وِتھ پیدا کرے۔ وچھوڑا گھتے۔

اوہ کافر تے مشرک اے۔ تے جیڑھا انہاں سبھ کوں عین وصال بݨا ݙیوے اوہ عاشق۔ صوفی دے نزدیک عشق ہی اوہ طاقت اے جیڑھی ملاپ دی موجب اے۔ جینویں سچل آہدے:

عاشق تماشہ آ ݙیکھیں
ایں برہا دی بازار دا

جے عشق آغاز تھی ونڄے، جے عاشق آ ونڄے تاں برہا مُکلا ویندی اے۔ ایہا اوہ رمز اے جیڑھا ہک صوفی شاعر جاݨدے۔ کیوں جو صوفی شاعر آپ وی ہک عاشق اے۔ اوہ محبوب کول پورے ناز نال، پوری اَدا نال گُھنڈ کھلیندا ݙیدھے۔ تے اونکوں پتہ لڳدے ایں جہان دی ہک ہک شئے وچ اوہو محبوب آپ جلوہ پیا ݙیندے۔

ہر ہر جا وچ رانجھݨ ماہی   سبھ سُر انہد مُرلی ماہی
آیا نال صفات کماہی   رمز حقائق بولے

ڳالھ اینویں اَڳاں ٹُردی پئی اے جو اوہ محبوب رانجھݨ وانگوں درس ونڈیندا پئے، اتھاں شاعرانہ ورتارا اے وی ہے جو ایہہ کل جہان ہیر وانگوں اے جتھاں اوہ محبوب رانجھݨ بݨ تے آ ڳئے۔ وحدت الوجود دی ایں تند پچھوں وصال دی رمز جاڳدی ہوئی آپ نظر دی پئی اے۔

اتھاہوں ساکوں خبر پوندی اے جو ہک صوفی شاعر کیتے وحدت الوجود اوہ رمز اے جیندے نال اوہ ہجر کوں مُکلیندے۔ تے وصال دی سِک کوں اڳونہاں کریندے۔ اساں ایں تاریخ دی واہند وچ ݙیدھے ہَیں جڈݨ وی ایہہ جہان کہیں ہجر دی مار اِچ ہوندے کوئی صوفی شاعر ساݙے سامنے آندے۔ اپݨے عشق دی پوری تول اِچوں اوہ جگ جہان کوں نواں کر کھڑیندے۔ بندے دا بندے نال ترٹیا ہویا سانگا، پورے سماج دی ترٹ بھڄ، سیاسی تے سماجی حیاتی دے کلھیپ۔ ایہہ سبھ ہک وݙے ہجر دا تاݨا پیٹا ہے۔ ایہا اوہ جاہ اے جتھاں بندہ ٻہوں وݙی ونڈ دی مار تے اَتے

اپنڑے رب توں وی پروبھرا تھی کھڑدے۔ صوفی شاعرول ہک پھیریں ایہہ سبھ سانگے جوڑ ڈیندے۔ اوہ جگ جہان کوں ول ہک پھیریں گنڈھ کھڑیندے۔

نہ رُل ڈکھڑی روہ جبل وچ
نہ تھی اوکھی مارو تھل وچ
پہلو دوش کنار بغل وچ
یار پنل ہے کولے

صوفی شاعر ایہا تاں خوش کلامی کریندے جو بندے کوں وصال دی خبر ڈیندے۔ اونکوں پک ڈویندے جو اوہ کلہا نئیں۔ تے اونکوں کلہا کرنڑ تے آکھنڑ والے کُوڑ آہدن' تے ایں کلہیپ دی اُساری پچھوں اُنہاں دا اپنڑا دروہ لُکیا ہوئے۔ او جہاں کوں کلہا تے ہچا کرتے اپنڑا حکم تے صاحبی مانڑنا چاہندن۔ جڈاں جو صوفی اتھاں سبھ دی صاحبی دی گالھ کریندے۔ اوہ آہدے اتھاں ہر کوئی صاحب اے تے اونکوں صاحب وانگوں جیونڑا چاہیدے۔ ہر کوئی اپنڑی صاحبی مانڑ سگدے۔ ایہہ دنیا دے وس پوونڑ دی جہان دے اپنڑے مانڑ وچ جیونڑ دی گالھ اے جیڑھی فریدؒ کیتی اے۔

فاش فرید اے وعظ سُنڑا توں
عالم، جاہل، شاہ گدا کوں
جے کوئی چاہے فقر فنا کوں
اپنڑے آپ کوں گولے

کافی نمبر:163

ص نمبر:160

پروفیسر رفعت عباس

اَج فال فراق ڈسیندی اے
متاں یار کنوں نکھڑیندی اے
سختیاں ودھیاں سُکھ تھئے تھولے
رنج، اَلم، غم، سوز سمولے
چرکھا ڈُکھڑی رُوں رُوں بولے
تند ڈِنگی وَل پیندی اے
سیندھاں کجڑیاں، میندیاں پھکڑیاں
کجلے اُجڑیے سُرخیاں نکھڑیاں
یاساں ملیاں آساں نکھڑیاں
لُوں لُوں وَینڑ ولیندی اے
تول، نہالیاں، دار ڈسیجن
ہار پھُلاں دے خار ڈسیجن
صحن حویلیاں بار ڈسیجن
سبھ شے مونجھ وَدھیندی اے
بھاگ گیا، بدبختی جاگی
بانہہ چُڑیلی تھیم ڈوہاگی
جیندیں ڈیکھاں سانول ساگی
جندڑی مَر مَر ویندی اے
ٹوٹے کنگنڑ، کڑیاں، نیور
ٹکڑے بینے، بُولے، بینسر
کٹمالے تھئے نانگ برابر
چُوہنب کلی چک پیندی اے
نظر نہ آوے رانجھنڑ ماہی
کیتس بیکس تے بے واہی

موںجھ منجھاری گل دی پھاہی صبر ارام ونجیندی اے
درد کنوں منہ ساوا پیلا چولا کالا بوچھݨ نیلا
توں بن ساڈا کوجھا حیلا ہر گئی سخت الیندی اے
سوݨ شگون سبھے تھئے پٹھڑے وصل وصال دے ساگے ترٹڑے
نین نے بھائے رو رو ہٹڑے دلڑی کیس کریندی اے
چیتر، بہار، خزاں ڈسیجے جھوک سبھو ویران ڈسیجے
نہ گئی علم نہ باݨ ڈسیجے روہی ڈین ڈریندی اے
یار فرید نہ کھڑ مکلایا باری بار ہجر سر آیا
سِک ساڑیا تے تانگھیں تایا
قسمت رودھے ڈیندی اے

....

اَج فال فراق ڈسیندی ہے
متاں یار کنوں نکھڑیندی ہے

شاعری وچ وِچھوڑے دا بیان رلاپ دی کہیں تانگھ اچوں اِی نسردے۔ چھڑا ہجر اپݨی جاہ تے کوئی شے نئیں جے تئیں ایندے پچھوں وصال دی سِک نہ کھڑی ہووے۔ خواجہ سئیں دی کافی وچ جیوݨ دی ایہا رمز ہے جیں تئیں اساں پُجے ہَیں۔ اُنہاں دی کافی تے گزریل سوسال توں کئی پرتاں وچ گالھ اگاں ٹُری ہے۔ تے بہوں ساریاں پرتاں وچوں گالھ اگاں ٹُرسی۔ اُنہاں دی ایں کافی وچوں جیڑھی پرت اساں کھولݨاں چاہندے ہَیں جو اَج دی سماجی، تہذیبی تے سیاسی حیاتی وچوں بندے دا کلہیپ اے۔ او کیڑھی گالھ اے جتھوں بندہ کلہا تھئے، تے روز دے کمیں کاریں دا ہر شگون اونکوں وِچھوڑے دی ڈس پیا ڈیندے۔ اونکوں اینویں لگدے جینویں ہݨے ہر شے وِچھڑ ویسی ہر شے ترٹ بھج ویسی۔ اپݨے کم تے ہنر تے اوندا یقین گھٹدا

ویندے۔ اونکوں اپݨی ساری کیتی کرائی اَجاہیں لگدی اے، تے ہتھوں واندا تھی کے او کہیں وِچھوڑے دی مار تے آئے۔ اینویں کیوں لگدے۔ اوندے چرخے دا الا اونکوں کیا شاند پیا ڈیندے۔ اوندی ہر تند کیوں ڈنگی پوندی اے۔

سختیاں وَدھیاں ڈکھ تھئے تھولے
رنج و الم غم سوز سمولے
چرکھا ڈکھڑی رُوں رُوں بولے
تند ڈنگی وَل پیندی اے

تساں ڈٹھے کینویں فریدؒ ساڈی اَج دی حیاتی وچوں بولے۔ پر اساں فریدؒ تے کینویں بولیندے پئے ہَیں۔ اونکوں اَج دی حیاتی دی کہیں رمز وچوں ڈیکھݨ کریندے پئے ہَیں۔ جے نئیں کریندے پئے، وَت فریدؒ ساکوں سمجھ نی آوݨاں، جے فریدؒ کوں کہیں تقدیس وچ نویاں پرتاں وَچوں اساں نہ کھولیا، تاں ساڈی اپݨی حیاتی دیاں بہوں ساریاں گنڈھاں کھُلݨ توں رہ ویسن۔

ایہا اوہ جاہے جتھاں ساکوں پتہ لگدے شاعری کہیں وَسوں دی حیاتی وچ کینویں جاگ لیندی اے۔ فریدؒ نے ساڈے ہجر تے گالھ کیتی اے۔ او ساڈی اَج دی ترٹ بھج وچوں بولے۔ او جاندے جیڑھے ویلے کوئی وَسوں ہجر دی مار تے آ ونجے ہر شئے بُجڑی تے پھکڑی تھی ویندی اے۔

سیندھاں بُجڑیاں میندیاں پھکڑیاں
لُوں لُوں ویݨ ولیندی اے

لُوں لُوں دا اے ویݨ ولاوݨ ہک شاعر اِی سُݨ سگدے۔ فریدؒ جیہاں شاعر جیڑھا اپݨی شعری حیاتی دے سوسال پچھوں اَج دی شاند وچوں پیا وی اُچیرا اے۔ او برہا دے ایں سارے دگیر پچھوں ساڈے کیتے ملاپ دی ہک نویں تند جُڑدے۔ او ساڈے کیتے بہار تے جھوکاں دی آبادی چاہندے۔ او چاہندے اساں اپݨے نت

تے علم اِچوں ہنڈوں تے ساڈا شئیں دے اندروں جاگݨ دا کوئی باݨ آجایا نہ ونجے۔ فریدؒ چاہندے جو ہک وڈی سانجھ نہ جُڑی تاں اتھاں کجھ وی سجایا نی تھیوݨاں۔

چیتر بہار خزاں ڈسیجے
جھوک سبھی ویران ڈسیجے
نہ کوئی علم نہ باݨ ڈسیجے
روہی ڈیݨ ڈریندی ہے

تساں ڈٹھے روہی ڈیݨ کینویں تھی ویندی اے۔ ایہا روہی ساڈی روز دی حیاتی اے، ساڈی اپݨی حیاتی ساکوں کینویں کھاوݨ آندی اے۔ ایں کافی کوں پڑھݨ یا سُݨݨ پچھوں اساں بہوں ساریاں گالھیں ولا سوچ سگدے ہیں۔ چار چفیر جہات مار سگدے۔ تے اساں اینویں کر سگوں تاں اگوں بہوں ساری ڈھارس اے تر سلا اے۔ اگوں عشق تے جیوݨ دی ہک وڈی رمز اے۔ تے ایں رمز وچوں فریدؒ دی بشارت اے۔

روہی لگڑی ہے سانوݨی
ترت ولا ہوت مہاراں
کھمڑیاں کھمن رنگیلڑیاں
رم جھم بارش باراں
سارے سگن سہاگڑے
یار ملم آ یاراں

کافی نمبر:167

ص نمبر:164

شمیم عارف قریشی

آ چݨوں رل یار! — پیلھوں پکیاں نی وے
کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں — کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گلنار — کٹویاں، رتیاں نی وے
بار، تھئی ہے رَشک اِرم دی — سک سڑ گئی جڑھ ڈکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار — ساکھاں چکھیاں نی وے
پیلھوں ڈیلھیں دیاں گلزاراں — کھیں گل ٹوریاں کھیں سرکھاریاں
کئی لا بیٹھیاں بار — بھر بھر پچھیاں نی وے
جاں جلوٹیں تھئی آبادی — پل پل خوشیاں دم دم شادی
لوکی سنہس ہزار — گل نے پھکیاں نی وے
حوراں، پریاں ٹولے ٹولے — حُسن دیاں ہیلاں برہوں دے جھولے
راتیں ٹھڈڑیاں ٹھار — گوئلیں تتیاں نی وے
رکھدے ناز حُسن پرور دے — ابرو، تیغ تے تیر، نظر دے

تیز تکھے ہتھیار دلڑیاں پھٹیاں نی وے
کئی ڈیون ان نال برابر کئی گھن آون ڈیڈھے کر کر
کئی وکپن بازار تُلیاں تکیاں نی وے
کئی دُھپ وِچ وی چُنیاں سہندیاں کئی گھن چھاں چھنویرے بہندیاں
کئی چُنڑ چُنڑ پیان ہار ہُٹیاں تھکیاں نی وے
ایڈوں عشوے، غمزے، نخرے اوڈوں یار خریتی بگھرے
گُسنڑ کانڑ تیار راندان رسیاں نی وے
پیلھوں چُندئیں بوچھنڑ لیراں چولا وی تھیا لِیر کتیراں
رِگلڑے۔ کرن پچار سینگیاں سکیاں نی وے
آیاں پیلھوں چُنڑنڑ دے سانگے اوڑک تھیاں فریدنؒ وانگے
چھوڑ آرام قرار ہگیاں بکیاں نی وے

پیر فریدنؒ سئیں ہک آفاقی اَتے ابدی شاعر ہن۔ اُنھاں کوں کہیں ہک وسیب دا شاعر' اُنھاں دی شاعری کوں کہیں ہک خطے دی شاعری اَتے اُنھاں دے پیغام کوں کہیں ہک خطے واسطے مخصوص کر ڈیونڑ بہوں چھوٹی گالھ ہوسی۔ اُنھاں دی شاعری تے اُنھاں دی کافیاں دے مفہوم دے اعتبار نال بہوں پرتاں ہن۔

اَج جیڑھی کافی تے اساں گالھ مہاڑ کریندے پئے ہئیں او ہے:

آ چنڑوں رل یار
پیلھوں پکیاں نی وے

ایں کافی اِچوں جیڑھا مرکزی خیال بہوں اُتے اُبھر کے آندے او ہے Love for Labour اَتے Sense of Participation ایکوں اساں محنت دی عظمت' پورہیت نال پیار رل وسنڑ دی سِک وی آکھ سگدے ہئیں۔ جیونڑ جوگ اَتے حیاتی دی سِک وی ساکوں ایندے اِچ بھرویں نظر آندی اے۔ اے جوگ

اَتے اے سِک انسان کوں Action یا کم آلے پاسے گھن ویندی اے۔ بندے کوں بندے دی سِک ہلیندی نئیں اوکوں ہلیندی اے' اَتے ایہو ہلنڑ ای تحریک یا اوندا بنڑے بندے آلے پاسے پندھ کرنڑ دی وجہ بنڑدی اے۔ اَتے ایہو ہلنڑ اَتے پندھ اوندے ہجر دی وجہ وی بنڑدے اَتے اوکوں وصال آلے پاسے وی گھن ویندے۔ او بندا بھانویں سندھ وادی دا اَتے' بھانویں نیل دریا دی مٹی دا اے' تے بھانویں دجلہ فرات دے علاقیاں دا' اونکوں پکیاں پیلھوں کوں رل تے چُنڑنڑ آلے پاسے گھن آندے۔

فریدنؒ سئیں دی ایں کافی اِچ پرانے اساطیر اَتے Mythology دا ہک حوالہ بنڑدے۔ اَج توں صدیاں پہلے دا زرعی سماج دا بندا اے سمجھیندا ہئی جو دھرتی ماتے سیالے مانھ اِچ دیہہ دا قبضہ تھی ویندا ہئی جیڑھا ساری ساوِل تے پھل پتر کھا ویندا ہئی تے ہر شئے ساڑ ڈیندا ہئی۔ موسم چیتر بہار اِچ ایہہ قبضہ ونج مکدا ہئی تے ساوِل پھل پتر ول نظر آون پئے ویندے ہن اَتے ہنالے مانھ گرمیاں اِچ اے پھل' پھل بنڑ کے پکدے ہن۔ پرانے وقتاں توں اَج تئیں سارے میلے ٹھیلے تے کھیڈاں پوری دنیا اِچ چیتر بہار دے موسم اِچ ای تھیندن۔ ایں Mythology دا حوالہ ایں کافی دے پہلے ڈوجھے بند دے نال نال تریجھے بند اِچ ڈیکھو کینویں نظر آندے۔

یار تھئی اے رشک ارم دی سِک سڑ گئی اے جڑھ ڈکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار ساکھاں چکھیاں نئیں وے

ایں کافی دے اگلے بنداں اِچ وی چیتر بہار اِچ میل ملاپ' خوش تھیونڑ' جگ جیونڑ تے رل وسنڑ دے حوالے چلدے آندے نظر آندن۔

جال جلوٹیں تھئی آبادی پل پل خوشیاں دم دم شادی
کوئی تھنس ہزار گل نے پھکلیاں نیں وے

ایں کافی اِچ Love and Labour یا پورہیت تے پیار دا حوالہ نال نال چلدے۔ ایہہ خیال ہک عالمی سچائی دے طور تے اُبھردے جو پورھیا پیار دے

بغیر تاں ہوسگدے پر پیار پورھینے دے بن نئیں ہوسگدا۔ جو پکیاں پیلھوں واسطے گل ٹوربان ٹوکریاں تے ہر کھاریاں چاوٹیاں پوندین۔ مٹھیاں تے پکیاں پیلھوں دھپ اِچ چتنیاں پوندین اَتے چُنڑ چُنڑ ہارناں وی پوندے۔ اَتے چنڑنڑ دا پگھر سُکاونڑ کیتے چھاں وی گولنی پوندی اے۔ ہٹناں اَتے تھکناں وی پوندے۔ بوچھنڑ لیراں وی تھیندن اَتے چولا لیر کیتراں وی اکثر تھیندے۔ رتیاں' پیلیاں اَتے مٹھیاں پیلھوں پورھینے بن نئیں ملدیاں۔

خواجہ سئیں دی ایں کافی اَتے ایہو جیہاں بیاں کافیاں اِچ ہُنڑ تائیں صرف فطرت یا Nature اَتے اِتھوں گل پھل کوں اِی ڈِٹھا گئے۔ اے خواجہ صاحب دیاں کافیاں کوں محدود کرنڑ اے۔ ایں طرحاں انھاں کافیاں اِچ آفاقیت اَتے وڈیاں سچائیاں کوں پچھوں تے کرنڑ اے۔ اَج دی لوڑ اے ہے جو فریدؒ دی شاعری کوں کہیں ہک وسیب یا ہک دھرتی توں اُتوں تے کر کے ڈِٹھا ونجے۔ فریدؒ نے ایں کافی اِچ انسان دے پورھینے اَتے انسان دے پیار کوں پیلھوں دے حوالے جیویں جوڑیے' اے جیونڑ جوگ دا حوالہ اے جیڑھا خواجہ صاحب کوں دنیا دے وڈے آرٹسٹاں تے شاعراں دے نال ونج جوڑیندے اَتے انہاں دی شاعری وڈی شاعری نظر آندی اے۔

کافی نمبر:183

ص نمبر:182

محبوب تابش

پردیسی یارا' وا پورب دی گُھلے

ساونڑ مینہ برسات دی واری پھوگ پُھلی کھپ پُھلّے
گاجاں گجکن بجلیاں لسکن ذوقوں دلڑی چُلّے
دھامنڑ' کترنڑ' سُنھ تے سبھوں چتر سُہاگ دا جُھلّے
جے تئیں پانی پلھر نہ گھٹسی کون بھلا سندھ چُلّے

روز بروز فریدؔ ہے لذت
طبع ڈینہو ڈینہ کُھلّے

....

پردیسی یارا وا پورب دی گُھلے
ساونڑ مینہ برسات دی واری
پھوگ پھلی کھپ پھلے

خواجہ غلام فریدؒ دا فکری پندھ ہک اجھے انڑ کُھٹ ریت دے سمندر (چولستان) توں مُنڈھ بدھدے جیندے پچھوگ وچ کئی صدیاں دی تہذیبی تاریخ پئی معاشرتی اُسار دی ہک وڈی تگ نال کھڑی ہے تھئی ایں سانگے خاجےؒ دی فکر تے

کافیں دی شعریت ڈینہو ڈینہ نویں نکور ہے۔ اپنی ایں کافی دے موہری بیت وچ مخاطب تھی کرائیں آہدن جوا ے پردیسی یار رب دی وا گھلݨ دے نال ای ساونݨ دے مینہ دی واری لگ ویندی اے۔ پھوگ جیہاں روھی دا خودرو بوٹا ہے ایں رُت وچ پھلدے نال کھپ کوں وی پھل لگدن اے۔ پھیرا ساونݨ دے وسݨ یا پھوگ دے پھلݨ تے مُک نئیں ویندا بلکہ ایں پھلݨ دے استعارے پچھوں تخلیق دا استعارہ کھڑے تخلیق جو وصال دا سبب بݨدی ہے:

گاجاں گجکن بجلیاں لسکن ــ ذوقوں دِلڑی چلے
دھامݨ کترݨ سنّھ تے سبھوں ــ چتر سُہاگ دا جھلے

انسان ازل توں حُسن تے سُنّھپ دے پول وچ ہے کیوں جو جیر ھلے بندے کوں حُسن نظر آوے یا لبھ پووے تاں اوندی اکھ تے تخیل دی اکھ اوندے جذبہ عشق تے دل دی سانجھ نال سبھ امکانی حدیں دے بند دروازے ونج تے کُھلیندی ہے خواجہ صاحب وی اِنھیں شعریں وچ قدرت تے فطرت دے اوں سُنّھپ دا ذکر کیتے جیڑھا روہی وچ رہندیں ہوئیں اُنھیں دی فکر اُسار کوں تگ ڈیندا ہا گاجیں دے گجکار کھمݨیں دے لسکارے اتے بدلدی رُت وچ دھامݨ، کترݨ سنّھ تے سبھوں سبھ اوگھاء وَݨ تے بوٹے ہن جیڑھے ساونݨ دے موسم اِچ آپیں آپ تھی آندن تے اُنھیں دے اُتیں نسر دے وَن پوّنے پھل پُھلیں لگدن جینویں کہیں اُنھاں کوں سہاگ دی چُنی پا ڈِتی ہووے۔ اصل اِچ ایہ فطرت دا حسن تے سُنّھپ ہے جیڑھا بندے کوں بندے نال رَل جیوݨ دا اُسرگا ڈیندے۔ ول لوکیں نال میل تے گنڈھپ بندے کوں اوندے خالق نال جوڑیندے۔ ایہو ہوں دِلڑی ذوقوں چلدی اے کیوں جوایں جمالیات دا وعظ ساڈی حیاتی کوں جیویں جو کہیں دے روزنویں دگ ڈِکھلیندے حُسن وعشق نال حیاتی دا پندھ سُوبھیں بھریا جگ بݨ کے نصیب تھیندے۔

جے تائیں پانی پلہر نہ گھٹسی ــ کیوں بھلا سندھ چلے

روز بروز فرید ہے لذت ــ طبع ڈینہو ڈینہ کھلے

اِنھیں شعریں وچ رُت دے بدلݨ نال جیڑھی کیفیت بݨی ہے اوندے راہیں خواجہ صاحب ڈسیندے ہِن جے تائیں ٹوبھیں دا پانی نئیں مُکدا اُتلا مُد بھلا سندھ کون ویندے پلہر مینہ دا او پانی ہے جیڑھا جھکے آٹھیے یا ٹوبھیں وچ کٹھا تھی کھڑدے اَتے سندھ دی اصطلاح پیچل علاقے واسطے ورتائی گئی اے کیوں جو ساونݨ اِچ روہی اِتلا ساوی تے رَجی ہوندی ہے جو رزق روزی حیلے روہیلین کوں اِنھیں ڈینہواریں کہیں بئے پاسے ونجݨ دی لوڑھ نئیں پوندی۔ اِتھاں صرف حیاتی دی کوئی وقتی یا عارضی خوشحالی دی گالھ نئیں ٹوری گئی جینویں بظاہر ساونݨ رُت دے تذکرے نال شعریں وچ نظر دی پئی اے بلکہ اے ہک سچے عاشق کیتے اپݨے ذوق کوں کندھی لاوݨ دا کوئی وسیلہ وی ہے ایں ساونݨ دیاں چسولیاں تے من بھانونیاں لڑکدیاں وائیں، ساول، ٹوبھے گاج دے گجکارے، کھمݨ دی لسک، کتھاہیں خُشی تے وصال دی ڈس وی ڈیندین اِتھاں شعریں کوں پڑھ کے اینویں محسوس تھیندے جینویں فریدݨ سئیں روہی دے لکڑے ٹبڑیں دا سارا سُنّھپ لوظیں دے ریشم نال شاعری دی شال تے فکری سانجھ نال وُݨ کھڑائے اُنھاں دھامݨ، کترݨ، سنّھ تے سبھوں جھئیں گھاہ بُوٹیں کوں وی حیاتی دے کہیں وڈے کاہیپ دے مظہر دے طور تے ورتائے کیوں جو ایں فطرت دی جھولی اِچ انسان کیتے سبھ سُکھ اِن جیندا ہک وڈا ثبوت فطرت نال گانڈھا توڑ کے اساں جینویں فطری ماحول کوں اپݨیں اجوکیں سائنسی ایجادیں راہیں برباد کیتے ایں گالھوں حیاتی کوں بندے کنوں پروبھرا کر کھڑے ہِن۔ اے روز بروز سوائی تھیندی لذت کوئی سکھڑاں تخیلاتی تصور نئیں جیڑھا زندگی کنوں وانجا ہووے بلکہ پلہر پانی دا نہ مُکݨ اِگو نہے ویلھے کیتے حیاتی دے روزنویں دَر کھولݨ دی کوئی بہوں وڈی رمز ہے ایہہ رمز ایں کافی دا موہری تے اتم خیال ہے۔

کافی نمبر: 97

ص نمبر: 103

حمید اُلفت ملغانیؒ

تتی رو رو واٹ نہاراں
کڈیں سانول موڑ مہاراں

جیں کارݨ سوختی جھاگی — پھراں ڈوہاگی ویس براگی
جیندیں ڈیکھاں سانول ساگی — تھیواں باغ بہاراں
یار بروچل وسم سولڑا — جیندے سانگے ماݨیم تھلڑا
خان پُنلڑا نہ کر کلھڑا — توں سنگ چانگے چاراں
جیں ڈینہہ یاراساں توں نکھڑے — میندی روپ ڈکھائے پھکڑے
ڈسدے سُرخی دے رنگ بکھڑے — وِگھریاں کجل دیاں دھاراں
مَن مَن مَنتاں پیر مناواں — مُلاں گول تعویذ لکھاواں
سڈ سڈ جوسی پھالاں پاواں — کردی سوݨ ہزاراں
خواجے پیر دے ڈیساں چھنّے — ایہے ڈینہہ اِتھاہیں بھنّے
جیندئیں سبھ دل کیتیاں مَنّے — وَسم سدا گھر باراں
بندڑے نال نہ کرسئیں مندڑا — تونے کوجھا کملا گندڑا
لُٹک سُہائیں صحن سُہندڑا — پوں پوں توں جند واراں
چھوڑ فرید نہ یار دا دامن — جیں جی کیتا جڑ کر کامن
ڈوہیں جہانیں ساڈا مامن — کیویں دِلوں وِساراں
سانول موڑ مہاراں

خواجہ غلام فریدؒ دے کلام کوں پڑھݨ نال ایں گالھ تیں یقین کرݨا پوندے جو شاعری قدرت دی ڈتی ہوئی اوڈات ہے جیڑھی چونویں بندیں کوں دان تھیندی ہے۔

جیویں شاعر بݨائے نئیں ویندے پیدا تھیندن ایویں ای عشق کیتا نئیں ویندا تھی ویندے۔ تے جتھاں اکھ لڑ ونجے تے دِلڑی اَڑ ونجے تاں محبت وچ مستی تے بیخودی نت نویں انداز نال سامنے آندی ہے۔ کجھ چر کیتے وی ماہی دا اکھیں توں اوڈھر تھیوݨ گوارا نئیں ہوندا۔ جتھاں ہک پل نکھڑݨ اوکھڑ سے تے اُتھاں اَݨ کُھٹ جدائیاں وُٹھیٹ ونجن تاں فریدݨ سئیں دی سنجاپوں کافی دے ایں مُنڈ ھلے شعر وانگوں آکھݨا پوندے۔

تتی رو رو واٹ نہاراں
کڈیں سانول موڑ مہاراں

تربیت دی طرفوں عشق دے جذبات دامن موہݨا انداز وی خوب ہے۔ سانول سئیں کوں بے وفا آکھݨ دی بجائے اپݨے آپ کوں بے سیتی آکھ کے نیر وہیندیں، راہواں تکیندیں کڈاہیں نہ کڈاہیں پھیرا پاوݨ دی التجا وی خوب ہے۔

ایں کافی وچ اوئیں تاں رُٹھا ڈھول مناوݨ دے کئی جتن نظر آندن پر سسی دے حوالے نال وسیب دی تہذیب تے ثقافت دا آپݨا رنگ ہے۔ نازک نرم گرور جھئیں شہزادی دا پُنل دی گول وچ اپݨے آپ کوں رول ڈیوݨ جھیاں حوالہ شاید ای کہیں وسیب اِچ ملے۔

جیئں کارݨ سوختی جھاگی — پھراں ڈہاگی ویس براگی
جیندیں ڈیکھاں سانول ساگی — تھیواں باغ بہاراں

سوسوختیاں بھوگݨ دے باوجود وی اُمید دا پلو نئیں چھوڑیا۔ کلھے سر تیں پندھ تے اووی سُنج برتھل ماروا دا۔ ڈیس دا ہوش نہ ویس دا ہوش، سِک ہے تاں ہکا جو پنل سئیں کوں اکھیں نوپچن توں پہلے ڈیکھ گھناں تاں جو ہاں ٹھر ونجے۔ تے اے وی خواہش سِر چیندی ڈسدی ہے جو حیاتی دا دھاگہ ودھیا کھڑے تاں:

یار بروچل وسم سولڑا — جیندے سانگے ماݨیم تھلڑا
خان پنلڑا نہ کر کلہڑا — توں سنگ چانگے چاراں

کافی نمبر:97
ص نمبر:103

حمید اُلفت ملغانیؒ

تتی رو رو واٹ نہاراں
کڈیں سانول موڑ مہاراں

جیں کارݨ سوختی جھاگی   پھراں ڈوہاگی ویس براگی
جیندیں ڈیکھاں سانول ساگی   تھیواں باغ بہاراں
یار بروچل وسم سولڑا   جیندے سانگے ماٹیم تھلڑا
خان پُنلڑا نہ کر کلھڑا   توں سنگ چانگے چاراں
جیں ڈینہہ یاراساں توں نکھڑے   میندی روپ ڈکھائے پھکڑے
ڈسدے سُرخی دے رنگ بکھڑے   وِکھریاں کجل دیاں دھاراں
مَن مَن منتاں پیر مناواں   مُلاں گول تعویذ لکھاواں
سڈ سڈ جوسی پھالاں پاواں   کردی سوݨ ہزاراں
خواجے پیر دے ڈیساں چھنے   ایہے ڈینہہ اتھاہیں بھنے
جینڈیں سبھ دل کیتیاں منے   وسم سدا گھر باراں
بندڑے نال نہ کرسیں مندڑا   تونے کوجھا کملا گندڑا
لٹک سہائیں صحن سُہنڈڑا   پوں پوں توں جند واراں
چھوڑ فرید نہ یار دا دامن   جیں جی کیتا جڑ کر کامن
ڈوہیں جہانیں ساڈا مامن   کیویں دلوں وساراں
سانول موڑ مہاراں

خواجہ غلام فریدؒ دے کلام کوں پڑھݨ نال ایں گالھ تیں یقین کرنا پوندے جو شاعری قدرت دی ڈتی ہوئی اوڈات ہے جیڑھی چوݨویں بندیں کوں دان تھیندی ہے۔

جیویں شاعر بݨائے نئیں ویندے پیدا تھیندن ایویں ای عشق کیتا نئیں ویندا تھی ویندے۔ تے جتھاں اکھلڑ وںجے تے دلڑی اڑ وںجے تاں محبت وچ مستی تے بیخودی نت نویں انداز نال سامنے آندی ہے۔ کجھ چر کیتے وی ماہی دا اکھیں توں اوڈھر تھیوݨ گوارا نئیں ہوندا۔ جتھاں ہک پل نکھڑݨ اوکھڑے تے اُتھاں اݨ کھٹ جدائیاں وٹھیٹ وںجن تاں فریدݨ سئیں دی سنجاپوں کافی دے ایں مُنڈ ہلے شعروانگوں آکھݨا پوندے۔

تتی رو رو واٹ نہاراں
کڈیں سانول موڑ مہاراں

تربیت دی طرفوں عشق دے جذبات دامن موہݨا انداز وی خوب ہے۔ سانول سئیں کوں بے وفا آکھݨ دی بجاہے اپݨے آپ کوں بے سیتی آکھ کے نیر وہیندیں، راہواں تکیندیں کڈاہیں نہ کڈاہیں پھیرا پاوݨ دی التجا وی خوب ہے۔

ایں کافی وچ اوئیں تاں رُٹھا ڈھول مناوݨ دے کئی جتن نظر آندن پر سسی دے حوالے نال وسیب دی تہذیب تے ثقافت دا اپݨا رنگ ہے۔ نازک نرم کرور جھئیں شہزادی دا پُنل دی بگول وچ اپݨے آپ کوں رول ڈیوݨ جھیاں حوالہ شاید ای کہیں وسیب اچ ملے۔

جنیں کارݨ سوختی جھاگی   پھراں ڈہاگی ویس براگی
جیندیں ڈیکھاں سانول ساگی   تھیواں باغ بہاراں

سوسختیاں بھوگݨ دے باوجود وی اُمید دا پلو نئیں چھوڑیا۔ کلھے سرتیں پندھ تے او وی سنج برتھل ماروا۔ ڈیس دا ہوش نہ ویس دا ہوش، سِک ہے تاں ہکا جو پنل سئیں کوں اکھیں نوچن توں پہلے ڈیکھ گھناں تاں جو ہاں ٹھر وںجے۔ تے اے وی خواہش سر چیندی ڈسدی ہے جو حیاتی داداھا گیہ ودھیا کھڑے تاں:

یار بروچل وسم سولڑا   جیندے سانگے ماٹیم تھلڑا
خان پنلڑا نہ کر کلھڑا   توں سنگ چانگے چاراں

تھل دی ریت کوں طور دا سُرمہ سمجھݨ والی سسّی توڑے مشکلاں وات ہے پر ہمت نسی ہاری۔ یار دی ڳول وچ اپݨے آپ کوں ایں حد تائیں پُچا ݙتس جو یار بلوچ تے خان پنل میڈے ݙکھ سُکھ دا بھائیوال بݨ ونجے تاں میکوں اوندے کٹھے اُجڑ چراوݨ توں وی انکار کائینی۔ ایں نکھیڑے دے ویلھے کوں سامݨے گھن آوݨ بارے خواجہ غلام فریدؒ کیا خوب منظر نگاری کیتی ہے:

جئیں ݙینہ یار اساں توں نکھڑے　　میندی رُوپ ݙکھائے پھکڑے
ݙسدے سُرخی دے رنگ بکھڑے　　وگھریاں کجل دیاں دھاراں

سیج دی رات نکھیڑے وات آ ونجے تاں ایویں لڳدے جو جیویں خوشیں جھات وی نہ پاتی ہووے توڑے جو ݙسݨ کیتے میندی لڳی ہوندی ہے پر اوندا روپ پھکا پے ویندے۔ نہ سُرخی دی چمک باقی ہوندی ہے تے نہ اَکھیں وچ لڳے ہوئے کجل دی دھار باقی رہندی ہے۔ باقی رہندین تاں بس منتاں مراداں:

من من منتاں پیر مناواں　　مُلاں ڳول تعویز لکھاواں
سݙ سݙ جوسی پھالاں پاواں　　کر دی سوݨ ہزاراں

منتاں مُراداں کوں تریمت دی کمزوری آکھیا ویندے۔ ایں سلسلے وچ عقیدت دا اظہار کہیں وی حوالے نال کیتا ونڄ سڳدے۔ کہیں سنجاپوں پیر دیاں منوتیاں منݨ، وݙے وݙے مُلوانڑں ٻول پھول کے پھل سڳے لکھواوݨ تے پار اُروار دے جوسی سݙوا کے فالاں پاوݨ جھنئیں ٹونے ٹوٹکے اَڄ وی انویں ݙیکھݨ وچ آندن جیویں خواجہ غلام فریدؒ دے کلام وچ واضح کیتے ڳئین۔ منتاں مُراداں دے سلسلے وچ چپہ چپہ چھاݨ مارݨ دے نال نال کہیں خاص پیر نال عقیدت دے حوالے کوں کݙاہیں نئیں بھلایا ونڄ سڳدا:

خواجے پیر دے ݙیساں چھنے　　ایہے ݙینہ اتھائیں بھنے
جیندیاں سبھ دل کیتیاں منے　　وسم سدا گھر باراں

جݙاں پیریں فقیریں دا تذکرہ تھیندے تاں کجھ منوتیاں ایہو جھیاں وی پتہ

لڳدین جنھیں کوں کہیں خاص پیر نال مخصوص کر ݙتا ویندے جیویں کتھائیں اُٹا گھٹا ݙیوݨ دی ڳالھ ٹُردی ہے تاں کتھائیں واڳ ݙیوݨ دا حوالہ ملدے۔ ایویں ایں بند وچ چھنے ݙیوݨ دا ذکر کیتا ڳئے تے نال نال آکھیا ڳئے جو من دی مراد پوری تھی ڳئی تے من دا دیوتا میڈے گھر آ کے رہوݨ کیتے راضی تھی ڳیا تاں میڈی خواہش ہوسی جو جیندے جی میڈے من دیاں من کے میڈی اُجڑی جھوک کوں ہمیش کیتے آباد کر ݙیوے۔ ڈھولݨ توں ایں خواہش دا اظہار وی کیتا ویندے جو:

بندڑے نال نہ کریں مندڑا　　توںئیں کوجھا کملا گندڑا
لٹک سہائیں صحن سوہندڑا　　پوں پوں توں جند واراں

ایں بند وچ خواجہ غلام فریدؒ بندہ ہووݨ دا حق ادا کریندیں ہوئیں اپݨے آپ کوں حقیر پُرتقصیر بدصورت تے بدعملا آکھ کے ایں یقین دا اظہار وی کیتے جو میکوں اُمید ہے جو میڈے انھیں عملیں دے باوجود وی رحمت دی نظر تے کرم دا معاملہ تھیسی۔ سِک سلوک دے سلسلے دے ایں بند کوں حق دی ڳول دے مترادف آکھیا ونڄ سڳدے۔ جیندے وچ رحمت دی ہک دید نال گھر دے ویڑھے کوں سُہاوݨ بارے اپݨی جند وار ݙیون دا اظہار کیتا ڳئے۔ ایں ڳانڈھے کوں پکا توں پکا کرݨ کیتے آکھیئے:

چھوڑ فرید نہ یار دا دامن　　جئیں جی کیتا جُڑ کر کامݨ
ݙوہاں جہاناں ساݙا مامن　　کینویں دِلوں وساراں

کافی دے چھیکڑی بند وچ خواجہ فریدؒ "یاری لاوݨ تے توڑ نبھاوݨ" دا درس ݙیندیں آکھیئے جو تنجھے یار دا لڑ کیویں چھوڑیا ونڄ سڳدے جنھیں چنڳی طرحاں اپݨاں گرویدہ بݨا ݙتے تے نال نال او ݙوہاں جہاناں دا آسرا ہے۔ اے تاں تھی وی نئیں سڳدا جو اوں ہستی کوں بھلایا ونڄ سڳے۔

قسم خدا دی قسم نبی دی
عشق ہے چیز لذیز عجیب

کافی نمبر:92

ص نمبر:97

پروفیسر مختار علی شاہ

ایہاریت سکھی ہئی کیں کنوں؟ | ڈھولا! لک چھپ بہندیں میں کنوں
جڑ تیغ برہوں دی مار گیوں | کھس صبر، آرام، قرار گیوں
کیوں جھوک لڈا، لنگھ پار گیوں | گئی پچھن والا ہم تیں کنوں؟
ڈیہاں ڈوڑے ڈکھڑے پانودیاں | رت رو رو رات نبھاندیاں
کروین، سہاگ سُہانودیاں | ونج حال گھنو، ہمسیں کنوں
جیندے نال محبت جکڑی ہے | لگی شہر ملامت پھکڑی ہے
دل مہنوں سٹھنوں تکڑی ہے | نسے ڈردے مہنیں کنوں
ایہہ روہی، یار ملاوڑی اے | شالا ہووے ہر دم ساوڑی اے
ونج پیسوں لسڑی گاوڑی اے | گھن اپنے سوہنے سئیں کنوں
غم، درد فراق دی رولڑیاں | گیاں ناز نواز دیاں ٹولڑیاں
تھئی گھلی، کملی، بھولڑیاں | دھک مار جھلاں جنیں تیں کنوں
دل جھر، جنگل دی باندی ہے | جتھاں جھوک میڈے متراں دی ہے
بو صدق وفا دی آندی ہے | انھ ساویں سنڑیں لنیں کنوں
کجھ یاد نہالی، تول نہیں | گئی سنگتی باجھوں سول نہیں
ترڑ پار ونجن دا مول نہیں | ہیں نینہہ دی باری نیں کنوں

بن یار، فرید نہ جیواں میں | کیوں! اجھی اوکھی تھیواں میں
بھر زہر پیالہ پیواں میں | جھٹ پوساں سولیں سئیں کنوں
ایہاریت سکھی ہئی کنیں کنوں؟ | ڈھولا! لک چھپ بہندیں میں کنوں

خواجہ فریدؒ دی ایہہ کافی بہوں چسولی تے دل چھکویں ہے، اینکوں کلاسیکل تے فوک ڈوہائیں انداز وچ گایا ویندے۔ اپنے گرگیان دی خوبیاں سانگے ایہہ سرائیکی دے ایم اے تے بی اے دے نصاب وچ وی شامل ہے۔

ایندی استھائی سوالیہ ہے شاعر اپنے محبوب کنوں لک چھپ باہن بارے پچھدے جو ایہہ ریت توں کنیں کنوں سکھی ہے۔ دیوانِ فرید وچ ایندا نمبر 92 ہے۔ کافی وچ کل 8 بند ہن۔ ایندا ردیف ''کنوں'' ہے تے قافیے تیں، ہمسیں، سئیں، لنیں، نیں ہن۔

وچھوڑے دی ایں کافی وچ جھد مسلسل نظر دی ہے تے محبوب تیں اپڑن سانگے تن مارن تے کشالے کٹن دا ذکر ملدے۔ کافی وچ خواجہ سئیں اپنی قلبی تے جذباتی واردات کوں وسیبی رویاں نال پدھرا کیتے۔ اتے وسیب تے خصوصاً روہی دی بہوں سوہنی منظر کشی کیتی ہے۔ ایں کافی دی ہک خوبی ایہہ وی ہے جو ایندے وچ تمام منظر نامہ سٹل یا رکا ہویا کینی بلکہ متحرک ہے، کافی وچ ڈرامائی انداز وچ گالھیں تھیندیاں پن، آویندا پئے تے نچیندا پئے، کھویندا تے پویندا پئے۔ مہنے ڈیویندے پن۔ کوئی جھوک لڈائی ویندے تے کوئی ایندی وجہ پچھدا پئے۔ کتھائیں یادیں دے کنڈنے پئے چبھدن، تے کتھائیں صدق وفا دی خوشبوئیں آندیاں پن۔ کتھائیں روہی دا پورا متحرک منظر نامہ کھڑے جیندے وچ گائیں ہن لسیاں ہن، تے گاوڑی لسیاں پیون تے پلاون والے ہن۔ تے کتھائیں وچھوڑے توں چھٹکارا حاصل کرن سانگے تے محبوب حقیقی نال وصال کیتے زہر دے پیالے پیتے ویندے پن۔ غرض ہر بند ہک انج قسم دا Panoremal پیش کریندا پئے۔ ایں کافی وچ وی خواجہ سئیں ریختی

ڈھنگ ورتے اَتے اپݨے جذبات واحساسات دا اظہار تریمت دی زبان نال کیتے۔ ایندی وجہ ایہہ ہے جو برصغیر پاک وہند وچ مدرسی نظام پاروں اتھاں عاشق عورت تے معشوق مرد ہے۔ تہوں صوفیاء کرام محبوبِ حقیقی کوں جیڑھا معشوق ہے مرد نال تشبیہ ݙیتی ہے جݙاں جو روح کوں جیڑھی عاشق ہے تریمت نال تشبیہ ݙیتی ہے تے اپݨے عشق دی شدت کوں بیان کرݨ سانگے صوفیاء کرام تریمتی یا ریختی انداز وچ شاعری کریندن۔ خواجہ فرید دی ڈھیر ساری شاعری وچ ساکوں ایہا ڈھنگ نظر دے۔

(1)۔ پہلے بند وچ عاشق اپݨے معشوق کنوں ہج نال پُچھدا پئے جو توں میکوں عشق دی تلوار نال کُٹھی ویندیں تے میڈا صبر' آرام تے قرار کھس تے جھوک لݙا تے دریا پار لنگھیا ویندیں۔ ایں بارے تیں کنوں کوئی پُچھݨ آلا وی ہے یا کینی جو توں شودی تے نمانی نال ایݙا ظلم کمائی ویندیں۔ ایں بند وچ "جھوک لݙاوݨ" محاورے دا سُوہݨا ورتارا نظر دے۔

(2)۔ ݙوجھے بند وچ وچھوڑے وچ ݙینہہ رات دی حالت بارے بیان ہے جو ݙینہاں تیکوں لبھیندے ہوئے دھکڑے دھوڑے کھاندی راہندی ہاں تے رات' رت رورو نبھیندی ہاں۔ تے میں اپݨیاں خُشیاں وی ویݨ کر کر تے گزریندی ہاں۔ جیکر تیکوں میݙی ایں کیفیت دا اعتبار کینی تاں ہمسائیں کنوں میݙی حقیقت گھن گھنو۔ ایں بند وچ "رت رووݨ" تے "سہاگ سہاوݨ" محاورے ہن۔

(3)۔ ترجھے بند وچ عشق کوں آپݨاں دین ایمان سمجھ کراہیں اوندے پچھوں ہر ملامت تے طعنے مہݨیں کوں سر تے چاون دا اظہار کیتا گئے جو جیندے نال عشق کیتے اوں پچھوں میں سارے شہر وچ بدنام تھی گئی ہاں' لوک میکوں طعنے مہݨے ݙیندن پر میں انہاں توں نہیں ݙردی۔

(4)۔ چوتھے بند وچ روہی دا Panorama پیش کیتا گئے تے اوندے کیتے دعا وی کیتی گئی ہے جو روہی وچ میݙا یار میکوں ملدے اللہ کرے ایہہ ہمیش

سلامت رہووے۔ میں روہی وچ اپݨے محبوب کنوں گاوی لسی گھن کے پیساں۔ اتھاں خواجہ سئیں روہی کوں ساوا سوکھا ݙیکھݨ دی تمنا کیتی ہے تے گاوی لسی کوں روہی دی سوکھڑی طور پیش کیتے۔

(5)۔ پنجویں بند وچ غم' درد' فراق دی وجہ توں قلبی تے ذہنی حالت بارے گالھ کیتی گئی ہے' ݙکھ ہجر دی وجہ توں میݙیاں اوسہیلیاں وی چھٹ گیاں ہن جنہاں وچ بہہ کراہیں میں نازنخرے کریندی ہم۔ ہن تاں میں گالھی' کملی تے بھولی تھی گئی ہاں تے ایہہ سبھ کجھ تیݙے عشق دے دھک لگݨ دی وجہ توں ہے۔

(6)۔ خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ روہی وصال دی جاہ ہے جیویں وارث شاہ دی شاعری وچ "بیلا"۔ چھیویں بند وچ انہاں روہی نال والہانہ محبت دا اظہار کریندے ہوئے آہدن جو میݙی دل روہی دے ایں جھر جنگل دی غلام ہے۔ کیوں جو اتھاں میݙے سڄݨاں دی جھوک ہے۔ اِتھوں سوہݨیں لئیں لانے وغیرہ وچوں میکوں اپݨے محبوب دی وفا تے سچائی دی خشبو آندی ہے تے اِتھوں دا سارا منظر نامہ میݙے محبوب دی محبت تے سچائی دی گواہی ݙیندی ہے۔ خواجہ سئیں ایں بند وچ روہی دے فلورا کوں استعاراتی طور تے ورتیے۔

(7)۔ ستویں بند وچ خواجہ فرید تمام تر ݙکھاں دے باوجود عشق بارے رجاہیت دا اظہار کریندن۔ آہدن جو عشق وچ میݙی ایہہ حالت تھی گئی ہے جو ہُݨ کوئی یاد وی میکوں تکلیف نہیں پُچیندی جیکراہیں میݙی سنگتیاں کینی تاں وی میکوں کوئی ݙکھ کینی۔ میں ایں عشق دی نہر وچ ہمیشاں رہوݨ چاہنداں۔ تے میݙا ذرا دل نہیں آہدا جو میں ایں عشق دی ندی کوں پار کرتے ݙوجھے پاسے ونجاں۔

(8)۔ مقطع وچ خواجہ سئیں ریختی ڈھنگ وچ لکھدن جو میں اپݨے محبوب باجھ نہیں جی سگدی تے اوندے باجھ جیوݨ تاں زرا خوار تھیوݨ ہے۔ میݙا دل آہدے جو میں زہر دا پیالہ پی گھناں تاں جو میݙی سولیں کنوں تاں جان چھُٹسی۔ جے اساں

ایں بند کوں عشق مجازی آلے پاسے گھنوں تاں شاعر وچھوڑے دے ڈکھ کنوں موت کوں بھلی کریندی پئے۔ تے جے اساں اینکوں عشق حقیقی آلے پاسے گھن ونجوں تاں اوندی حیاتی نرا ڈکھ تے وچھوڑا ہے تے زہر دا پیالہ پی کراہیں او وچھوڑے کوں وصل وچ تبدیل کر ڈیوݨ چاہندے تے اوندے نزدیک حیاتی وچھوڑا ہے تے موت وصال۔ ایں کیفیت دی ہک ونگی ڈیکھو:

دل عشق مچائی اگ سائیں
ڈکھ سوز رچیا رگ رگ سائیں
ڈکھاں سولاں کیتا کک سائیں
ہݨ موت بھلی بے شک سائیں

ڈاکٹر ارشد ملتانی

دنیا دی ہر زبان چاہے او کتنی اِی ترقی یافتہ کیوں نہ ہووے ہر فلسفے ہر فکر دے اظہار دے قابل نئیں ہوندی۔ ایں معاملے وچ ہک خاص صورت بیان دی ضرورت ہوندی ہے جیڑھی اشد ضروری ہے۔ سرائیکی زبان دی ترقی، لطافت تے ایندے لہجے دی مٹھاس ہمہ اوست دے تمام اظہاری تقاضے پورے کریندی ہے ول خواجہ فرید دے انفرادی شعری رویے دے سوہاݨے نے فکر منصوری کوں آسمان تے پہنچا ڈِتا۔ شاعر دی ذاتی، انفرادی اپچ اتے فلسفہ فکر دی عظمت جیڑھے ویلے ہم آغوش تھی ویندن تاں ول او تخلیق صرف شاعری نہیں رہندی ہک عظیم پیغام بݨ ویندی ہے۔ او پیغام جیڑھا انسانی ذہن دے ارتقا دا ضامن بن ویندے...... خواجہ غلام فریدؒ اپنے وقت دے جید عالم ہن اُنہاں دا مطالعہ عربی، فارسی تے دیگر علاقائی زبانیں وچ بہوں وسیع ہئی، لیکن انہاندی حقیقی کمٹ منٹ اپنی سرائیکی زبان وادب دے نال جڑی ہوئی ہئی انہاں نے اپنے تخلیقی عمل دے معاملے وچ کہیں قسم دے احساس کمتری دا ثبوت نہیں ڈِتا انہاں نے فارسی، عربی دے پرشکوہ استعاریاں کوں اپݨا ذریعہ اظہار نہیں بݨایا انہاں سرولحن تے فرع ودثریں دیاں داستاناں نہیں لکھیاں او لیلیٰ مجنوں کوں خاطر اِچ نئیں گھن آئے۔ انہاں دے ہیرو اپݨے تھلاں دی سسی ہئی اتے ہے او باروی دے ایقان کوں اپݨا ہیرو قرار ڈیندن۔ فارسی دے غلبے دی وجہ نال ساری دنیا دے شاعر عمر بھر شراب جام تے میخانے دے گن گاندے رہ گئے ہن، لیکن خواجہ فرید نے اپݨی گاوڑی لسی کوں نئیں چھوڑیا۔ اپݨے وطن اپݨے وسیب دے نال وابستگی دیاں مثالاں بہوں مل ویسن، لیکن جیڑھا عہد، جیڑھی کمٹ منٹ خواجہ فرید نے اپݨے وسیب نال کیتی ہئی او تاریخ ادب انسانی دی تاباں مثال ہے۔ معیاری رجاہیت دا جذبہ دنیا دے ادب وفن دا ہک زندہ مثالیہ اِی مایوسی دے خلاف جنگ تے امید وامنگ نال وابستگی تخلیق کاریں دا ہک نمایاں وصف ہے لیکن شعری رجاہیت پرستی دا جیڑھا ثبوت خواجہ فرید نے ڈِتا ہے او تاریخ ادب دا ہک شاہکار ہے۔

ہُنڑ تھی فریدا شاد ول ۔۔۔ مونجھاں کوں نہ کر یاد ول
جھوکاں تھیسن آباد ول ۔۔۔ اے نیں نہ وسی ہک منٹیں

مولوی عزیز الدین عزیز دے ترتیب ڈِتے ہوئے دیوان فرید دی کافی نمبر 74 دا پہلا شعر ہے:

کیوں توں فرد تے جزو سڈاویں ۔۔۔ توں کُلی توں کُل

اے انسان توں فرد یعنی کلھا کینی توں کُل ہیں یعنے تمام وکمال دے مجموعے دا ہک جزو لہٰذا توں کل ہیں۔ تیڈی ذات اِچ کائنات دے تمام جزو تے رنگ موجود ہن۔ تیڈی ہستی علیحدہ ہوونڑ دے باوجود علیحدہ کینی توں ہک زندہ تے توانا اجتماع دی حیثیت نال قائم ہیں۔ تیڈی ذات کائنات انسانی دا او جوہر ہے جیڑھا ذرّے ذرّے دے اندر موجود ہے تے سرگرم عمل ہے:

باغ بہشت دا توں ہیں مالک ۔۔۔ خود بلبل خود گل فرش وی تیڈا!

اے دنیا، اے باغ بہشت، اے فرش، اے عرش تیڈے دم نال قائم تے دائم ہن، تیڈا وجود ہے تاں اے وی موجود ہن۔ تیڈی ذات ایں کائنات دے دوام دی ضامن ہے۔ انسانی فطرت دا عمیق مطالعہ تے مشاہدہ جذبے تے احساسات دے عمل تے تحرک دا ادراک جمالیات دے بنیادی مطالبے ہن۔ خواجہ فریدؒ دے شاعرانہ وجدان وچ فلسفہ ہمہ اوست کوں ہک خاص اہمیت تے مقام حاصل ہے۔ خواجہ صاحب ابن عربی دے سچے پرستار تے پیروکار ہن۔ اپنٹا عقیدت تے محبت دے ہر مقام تے ابن عربی کوں اپنٹا رہنما قرار ڈِتے، لیکن جیڑھے ویلے خواجہ صاحب تے "توں کلی توں کل" دی حقیقت واضح کیتی ہے اوں ویلے انہاں بیان اِچ ہک خاص فرق نمایاں تے ظاہر تھیندا پیا ہا۔ سرائیکی زبان دی اے خوبی ہک خاص اہمیت رکھیندی ہے جو او ہمہ اوست دے مسلک دے اظہار واسطے ہک واضع تے وسیع تناظر پیدا کر ڈیندی ہے۔ اے آکھیا ونج سگدے جو ہمہ اوست دا اظہار بیان ایں زبان دے حسن دا ہک حصہ بن ویندے۔ سرائیکی زبان دی پرداخت تے پرورش اِچ ہمہ اوست دا ہک خاص حصہ ہے۔

کافی نمبر: 113

ص نمبر: 117

پروفیسر شمیم عارف قریشی

رَت روندَیں عمر نبھیساں
ایہو داغ قبر وچ نیساں

لگا تیر جگر وچ کاری ۔۔۔ تھیا خون اَکھیں توں جاری
میں مُٹھڑی ڈُکھڑَیں ماری ۔۔۔ ہے، کیندے سانگ جلیساں؟
اِتھ رہنڑ نہ ڈِیندیاں پیڑاں ۔۔۔ تھئے نیر ہنجوں نک سیڑھاں
ڈِینھ رات ڈُکھاں دیاں بھیڑاں ۔۔۔ ہُنڑ موت دا مُلک وسیساں
سَر سونٔیں دی گئی میندی ۔۔۔ تھئی کنڈڑے سیجھ پُھلیندی
تتی قسمت رودھے ڈِیندی ۔۔۔ میں مُٹھڑی کیڈے ویساں؟
کِھل کھیڈ دے وقت وہانٔے ۔۔۔ بُٹھ پھلونڑ تول وہانٔے
بُٹھ ہار حمیلاں گاہنٔے ۔۔۔ بھن چُوڑا اگ اَڑیساں
ہڈ جالیئے ترڑئیں آہیں ۔۔۔ تن گالیئے ٹھڈڑئیں ساہیں
میں ویساں یار دے راہیں ۔۔۔ ونج کیچ فرید منٹیساں

....

رَت روندیں عمر نبھیساں ۔۔۔ ایہو داغ قبر وچ نیساں
لگا تیر جگر وچ کاری ۔۔۔ تھیا خون اَکھیں توں جاری
میں مٹھڑی ڈکھڑیں ماری ۔۔۔ ہے کیندے سانگ جھلیساں

ایں کافی اِچ خواجہ صاحب نے درد دا فلسفہ کمال بیان کیتے۔ درد، ڈُکھ تے غم خواجہ صاحب دے نزدیک ہجر فراق دی پیداوار ہن۔ کیوں جو انسان بنیادی طور تے

رل وسن واسطے پیدا تھئے۔ ماہرین عمرانیات انسان کو بجا طور تے سوشل اینیمل Social Animal آہدن۔ خواجہ صاحب دیاں کافیاں اِچ انسان دی حیاتی Togetherness تے Apastress وصال تے فراق دی داستان اے۔ وصال دیاں گھڑیاں بہوں گھٹ ہن تے ہجر فراق بہوں طویل اے۔ غم تے ڈُکھ دی ایہا شکل کم وبیش ہک فلسفے دی شکل اِچ ساکوں خواجہ صاحب دیاں کافیاں اِچ فن دیا بہوں بلندیاں اِچ نظر آندی اے۔

اونویں ڈٹھا ونجے تاں غم تے ڈُکھ دا فلسفہ یونانی مفکر ہیرا کلیٹس Hiralytus توں رکھ کے اَج دے زمانے تئیں آرٹ دا موضوع بݨیا ریہے۔ پر ایں فلسفے کوں جذبات دی شدّت دی جیڑھی سطح خواجہ صاحب شاعری وچ عام طور تے اَتے ایں کافی اِچ خاص طور تے ڈِتی اے او آرٹ دی دنیا اِچ بہوں گھٹ نظر آندی اے۔ ایں تصور کوں خواجہ صاحب نے سندھ وادی دی بہوں وڈی المیاتی داستان دی مرکزی کردار سسّی دی زبان اِچ جیویں بیان کیتے او بیا کہیں شاعر دے وس دی ڳالھ نظر نئیں آندی۔

ایں کافی دی استھائی توں رکھ تے انترے تئیں ڈُکھ دا ہک سمندر اے جیڑھا واہندا ہویا لگدے۔ ملاحظہ فرماؤ:

رَت روندیں عمر نبھیساں ایہو داغ قبر وچ نیساں

رَت رووݨ دا محاورہ ڈُکھ دے بیان دا انت اے۔ جیندی انتہا انسان کوں موت تک پُچا ڈیندی اے۔ ایندے اِچ ہک مسلسل انتظار دی کیفیت وی کتھائیں موجود اے۔ محبوب دا وِچھوڑا اپݨی جاہ تے ہک دردناک حقیقت اے۔ پر اوندی وڈی حقیقت او غم تے ڈُکھ اے جیڑھا ہمیش کھڑے۔ فارسی شاعر دے بقول:

ہزار عیش تصدق کُنم بر قطرۂ غم
کہ عیش خواب وخیال است وغم مدام رفیق

غم دی جُڑت اصل اِچ ٹُر ڳئے محبوب نال جُڑت اے جیڑھا ہُݨ سامݨے کوئے نیں پر غم اوندا اپچھانواں بݨ تے سِر تے کھڑے۔ کافی دے آوݨ آلے بند مثال دے طور تے:

سَڑ سوݨیں دی ڳئی میندی تھئی کنڈڑے سیجھ پُھلیں دی
تتی قسمت رود ھے ڈیندی میں مُٹھڑی کیڈے ویساں

اے سارا غم دا ہک مسلسل اظہار اے۔ پر ایں سارے غم دی تان غم تے نئیں ٹُردی۔ وصال دی رَل وسݨ دی امید جیڑھی خواجہ صاحب دے کلام تے ونج کھڑی اے۔ ایں کافی دے انترے اِچ اپݨی پوری طاقت نال کھڑی اے۔ سسّی غم دا پہاڑ سر تے چا کے ڈھہندی پوندی ویندی ول وی کیچ دو پئی اے۔ سسّی دی امید فی الحقیقت فرید دی امید اے جیڑھی ہر طاقت توں وڈی طاقت رکھدی ہے اَتے کیچ یعنی منزل مراد تک پُچا ڈیندی ہے۔ اے فیصلہ کن شعر ملاحظہ فرماؤ:

میں ویساں یار دے راہیں ونج کیچ فرید مݨیساں

کافی نمبر:268

ص نمبر:255

پروفیسر شمیم عارف قریشی

ہک ہے ہک ہے ہک ہے
ہک دی دم دم سِک ہے

ہک دے ہر ہر جاء وچ ڈیرے کیا اُچ ہے کیا جھک ہے
ہک ہے ظاہر ہک ہے باطن بیا سبھ کجھ ہالک ہے
مقناطیس تے لُوہے وانگن ہوں ڈوں دل دی چھک ہے
جیڑھا ہک کوں ڈوں کر جانے او کافر مشرک ہے
مطلب ڈاڈھا سخت نزیکی پر، رہ تے چل چک ہے
ساڈے سر سر واہ دا سارا فخرؒ پیا مالک ہے
درد دا بار اُٹھا نہ سگدی دِل شودی نک ترک ہے
روز ازل دی دلڑی میڈی راہ حق دی سالک ہے
جند دے نال خیال خدائی کیا پُورا گیا بک ہے
یار فرید سنجانڑ کیتے ایہہ نسخہ ہک ٹک ہے

ہک ہے ہک ہے ہک ہے
ہک دی دم دم سِک ہے
ہک دے ہر ہر جا وچ ڈیرے
کیا اُچ ہے کیا جھک ہے

ایں کافی اچ ساکوں وحدت الوجود دے تصور توں رکھ کے محبت وعشق دے

افلاطونی نظریے تائیں مفاہیم دا ہک سمندر اے جیڑھا ٹھاٹھاں مریندا ہویا نظر آندے۔ ایندے اچ جز وتوں کُل آلے پاسے تھیندا ہویا ہک پندھ وی ڈسدے، مخلوق توں خالق آلے پاسے ہک چھک وی موجود اے، عشق دا عالمی اَتے انسانی جُڑت دا تصور وی ہے، انساناں کوں انساناں کنوں تروڑن دے خلاف نفرت دا اظہار وی ہے اَتے ایں نفرت کوں ختم کرن دی ہک جدوجہد وی نظر آندی ہے۔ اَتے انھاں سارے تصورات توں ودھ ۔ کے محبت دی بنیاد تے مخلوق اَتے خالق دے ازلی اَتے ابدی سکوت یا رشتے دی جان سنجانڑ وی قائم کیتی گئی اے۔ مخلوق دا خالق نال، معشوق دا عاشق نال جز دا کُل نال اے سکوت، عشق دی صورت اچ جیڑھی انمٹ اَتے لازوال بنا ڈیندی ہے۔ اے طاقت ''انا الحق'' دی صورت اچ منصور حلاج بنڑدی اے۔ ''ھل من ناصر ینصرنا'' دی شکل اے حسین ابن علیؑ بن ویندی اے۔ اَتے ''ایلی ایلی لاما سبقتانی'' دی مثال اچ عیسیٰ ابن مریمؑ بن ڈسدی اے۔ ایہا چھک ایہا سک جیندی نشاندہی تے سنجانڑ خواجہ صاحب نے فرمائی اے۔ بہلول لودھی کوں تخت چھوڑ دریا تے ونج بلھیندی اے، مہاتما بدھ کوں ہر شے تیاگ کے کپل وستو دی گدی کنوں گیا دے جنگلیں ونج سٹیندی اے، میرا مائی کوں راج کماری توں ملنگنڑی وی بنیندی اے۔ اَتے خود خواجہ فریدؒ سائیں سرکار کوں کوٹ مٹھن اَتے سندھ ساگر چھوڑ کرائیں روہی بر اچ اٹھاراں سال رولیندی اے۔ ہک دی سِک اَتے سِک دی چھک اِی انسان کوں دیوتا بنا کے تاریخ دے صفیاں اچ امر کر ڈیندی اے۔

ہک ہے ظاہر ہک ہے باطن
بیا سب کجھ ہالک ہے
مقناطیس تے لوہے وانگن
ہوں ڈوں دل دی چھک ہے

انہاں شعراں اچ عشق و محبت دی آفاقیت دا تصور اے۔ عشق دی اَکھ نال

ڈیکھوتاں ہر شے آپ ای آپ لگدی اے۔ مقناطیس تے لوہے دی تشبیہہ وی ہک ہوونڑ کوں ظاہر کریندی اے۔ خواجہ صاحبؒ دی ایں کافی اچ ہک ہوونڑ دا تکرار جذب دی شدت دے نال نال ہک ہوونڑ دے تصور دے اُتے نہ ہلنڑ آلے ایمان کوں وی ظاہر کریندی اے۔ ایں کافی اچ خواجہ سئیںؒ دی ایہا کیفیت دیگر صوفیاء اَتے فطرت نگار شاعراں کنوں الگ وی کریندی اے۔ انگریزی زبان دے صوفی شاعر ورڈز ورتھ کنوں رکھ کراہیں انویویں اَتے ویہویں صدی دے برصغیر دے صوفی شعراء بلھے شاہؒ، شاہ حسینؒ اَتے سلطان باہوؒ ہمیں تائیں وحدت الوجود اَتے بندے تے رب دے موضوع کوں شدت جذبات دی جیڑھی سطح خواجہ صاحبؒ نے قائم کیتی اے او ساکوں بہوں گھٹ کتھائیں نظر آندی اے۔ ایں حوالے نال ایں کافی کوں ایں موضوع دا شاہکار آکھیا ونج سگدے۔

کافی نمبر 236

ص نمبر 226

جاوید چانڈیو

سوہنے یار باجھوں میڈی نہیں سردی
تانگھ آوے وَدھدی سِک آوے چڑھدی

کیتا ہجر تیڈے میکوں زار وزار اے — دل پارے پارے، سر دھار و دھارے
مونجھ وادھو وادھا اے ڈکھ تار و تار اے — رب میلے ماہی بیٹھی دھانہہ کردی

سوہنا یار ماہی کڈیں پاوے پھیرا — شالا پا کے پھیرا پچھے حال میرا
دل درداں ماری ڈُکھاں لایا ڈیرا — راتیں آہیں بھردی ڈینہاں سُولاں سڑدی

پنوں خان میرے کیتی کیچ تیاری — میں منتاں کردی تروڑی ویندا یاری
گئی نہیں چلدی کیا کیجے کاری؟ — سَٹ باندی بردی تھیساں باندھی بَردی

رو رو فریدا فریاد کرساں — غم باجھ اُس دے پیا ساہ نہ بھرساں
جا تھیسم میلا جا رُلدی مرساں — کہیں لاڈ کھائی دِل چوٹ اندر دی

سوہنے یار باجھوں میڈی نئیں سردی

کہیں جا اکھ تھاہرنڑ، کتھائیں دید ٹکاونڑ، کہیں ہک نقطے تے توجہ مرکوز کرنڑ، کہیں نظارے وچ اینویں گم تھی ونجن جو پورا وجود اکھ بنڑ ونجے۔ تصوف دی پرانی رمز وچ ایہو دھیان، مراقبہ یا ارتکاز ہوندا ہئی۔ جدید نفسیات اینکوں Meditation آکھیندی ہے ایہا میڈیٹیشن، دھیان یا دید ٹکاونڑ، بندے کوں ہک

واری کٹھا کر ڈیندے۔ اونویں تاں بندہ ٹوٹیں وچ ونڈیا ہوئے' وسواس دا ماریا ہوئے' بوکم اِن جیڑھے کرنّ' سوڑ راِن' وہم اِن جیڑھے ہر وِکھ تے واٹ پٹی کھڑن۔ ساری حیاتی انہیں کمیں وا ہمیں وچ ونڈ تیج ویندی اے۔

بندے دے اندروں کوئی ہک تندی رہ ویندی اے جو حیاتی دے اے جھیڑے نبیڑ گھناں تے اپنا آپ کٹھا کر ڈیکھاں۔ اپنی پوری مورت' پوری تصویر ڈیکھاں' بندہ۔ پورا بندہ کیویں کٹھا تھی سگدے؟ فلسفی' سیانیں' شاعر' ادیب' دانشور۔ سبھے سچیندے رہ گئے۔ او کیڑھی قوت اے جیڑھی پورے وجود کوں اکھ بنا ڈیوے۔ ہکے نظارے وچ کائنات ڈکھا ڈیوے۔ صوفی آکھیا جو او عشق اے۔

عشق وچ کوئی کھبی سجی' اُتلی تلویں' بدلہ وٹا ندر نئیں ہوندا۔ اینویں آکھو جو عشق وچ کوئی اختیار' کوئی Option نئیں ہوندا۔ جوایں نہ تے اوں کرگھنوں' عشق سارے وسواس' سارے واہمے مٹا ڈیندے۔ پورے وجود کوں ہکی جا تے کٹھا کر ڈیندے تے ہک واری پورے وجود دی اکھ نال کائنات کوں کتھاؤں وی ڈیکھ گھنے تاں بندہ پورا تھی ویندے۔ اوندی پہلی جھلک' پہلا چمکار پوندے تاں خواجہ فرید دا اے تجربہ سمجھ آندے جو:

سوہنے یار باجھوں میڈی نئیں سردی

ایہہ عشق دا نکتہ آغاز ہے' منڈھ ہے۔ عشق او بھاہ ہے جیڑھی ہک ذات دے سوا باقی ہر شے کوں ساڑ تے کیری کر چھوڑیندی ہے۔ سوا کر ڈیندی ہے۔

اساں خواجہ فرید سئیں دے کلام کوں سمجھن ویلھے ہک گالھ ضرور ذہن وچ رکھیسوں جو ''دیوان فرید'' دیاں 271 کافیاں ہکے ویلھے بہہ تے نئیں لکھیاں گیاں۔ اے تاں 1845ء کنوں 1901ء دے وچالے 56 ورہیں دی حیاتی دے تجربے ہن۔ اے تاں نکے جھیں بوٹے کنیں گھن کراہیں گھاٹے چھانورے وَنڑ تھیونڑ تئیں دے پھل' پھل' پونبلاں تے پتر ہن۔ کتھاہیں سویل دے مٹھڑے سُریلے گیت ہن

تے کتھائیں حسن دیاں حیرتاں ہن۔ کتھاہیں تتیاں ڈوپہراں تے تھل دیاں لُکھاں ہن تے کتھاہیں لہندیاں شاماں ہن۔

اے کافی اپنڑے مضمون' موضوع تے احساس دے حوالے نال عشق دے تجربے دیاں منڈھلیاں کافیاں دا حصہ لگدی اے۔ عشق دیاں سیڑھیاں ہن' چھلاں ہن۔ اے حسن دیاں حیرتاں کنیں اگلے مرحلے دی گالھ اے جیڑھے حسن لُک چُھپ کھیڈدے تے عشق صبر آرام قرار جیہاں شئیں ونجا بہندے۔ ایں مرحلے وچ پچھوں تے ولن دی راہ نئیں ہوندی۔ قدم چھڑا گیتے ودھ سگدن۔

سُوہنے یار باجھوں میڈی نئیں سردی

تانگھ آوے ودھدی سِک آوے چڑھدی

صوفی دے نزدیک عشق' ہجر کوں مکاونڑ دا کلہا ترلا ہے ایندے باجھوں ہجر' جدائی' وچھوڑے' فراق یا دوئی کنیں جند چھڑاونڑ ممکن کوئنی تے ایں کافی دا مرکزی خیال یا ایندی استھائی ہجر دی دوا ہے تے ایندے انترے یا باقی بند ہجر دیاں تفسیراں ہن۔

کیتا ہجر تیڈے میکوں زار و زارے

دل پارے پارے سر دھار و دھارے

مونجھ وادھو وادھے ڈکھ تار و تارے

رب میلے ماہی بیٹھی دھانہہ کردی

سُوہنا یار ماہی کڈیں پاوے پھیرا

شالا پا کے پھیرا' پچھے حال او میرا

دل درداں ماری. ڈکھاں لایا دیرا

راتیں آہیں بھردی ڈینہاں سُولاں سُردی

اے ہجر کیا ہے؟ فراق کیا ہے' دوئی کیا ہے؟۔ ایہو تاں او سِوّی ہے جیڑھی بندے کوں اندروں کھادی ویندی اے۔ بندہ ہر شے کوں ڈیکھدے پر کوئی شے اونکوں

نئیں نظردی۔ بندہ ہر کہیں کوں ملدے پر کہیں نال وی اوندی ملاقات نئیں تھیندی۔ بندہ نماز وچ رب دا ملاقاتی تھیوݨ ویندے پر کہیں جھاتی باجھ ول امدے۔ بیٹھا ہک نال ہوندے سوچیندا ہئے بارے ہئے۔ کوئی لمحہ کوئی لحظہ حال دا نئیں۔ موجود دا نئیں' ݙٹھے دا نئیں۔ سبھ ڳالھیں ماضی یا مستقبل دیاں ہن۔ جو لنگھ ڳئے اوندی یاد اے یا ول جو تھیوݨے اوندا وسواس اے۔ جو تھیندا پئے اوندے نال روح نئیں رلدا' وجود نئیں رجدا۔ سارے منظر ݙیکھ تے وی اکھیں دے کاسے خالی رہ ویندن۔ کتھائیں پورا بندہ کٹھا نئیں تھیندا' کتھائیں پورا وجود اکھ نئیں بݨدا۔ ایہو فراق اے' بندے دا رب نال' بندے دا بندے نال' بندے دا کائنات نال ایہو کہیں اگلی سطح تے دوئی اے جینکوں خواجہ فریدؒ آکھیندے جو عشق دے درد نال ای دھوسڳدیں۔

درد فرید ہمیشہ ہووے سارے پاپ دوئی دے دھووے

رہندی تانگھ تے تان پہنچاں پریم نگر وچ

کہیں شے تائیں نہ پُج سڳݨ دا ݙکھ' کہیں کوں نہ ملݨ دا ݙکھ' اپݨے ادھور' اپݨے فراق' اپݨے وچھوڑے' اپݨے ہجر دا ݙکھ بلکہ شدید ݙکھ او کیفیت پیدا کریندے۔ بندے کوں اوں حالت وچ گھن آمدے جتھاں او دوئی دے پاپ کوں دھوسڳھدے۔ اپݨے اندر وسدی کائنات کوں اپݨے باہروں وسدی حیاتی نال ڳنڈھ سڳھدے۔ ہر وقت ہر لمحے حال وچ رہ سڳھدے۔ حیاتی دی ریل ڳاݙی دی دری وچوں تکھپ نال لنگھدے مناظر کوں اکھ دی سفیل تے سانبھݨ دا ہنر چھڑا عشق کوں آمدے۔ جیندے بعد ہر منظر بندے دے اندروں ساہ گھندے۔ سچل سرمستؒ دا ہک سندھی شعر اے:

نہ کو ماضی من میں نہ کو استقبال

سچ پروڑیو صوفین' جنیں ہتھ میں حال

سچل سائیں آکھیندے جو نہ من وچ کوئی ماضی ہے تے نہ مستقبل۔ سچ چھڑا صوفیں لدھے جنہیں دے ہتھ وچ حال ہے'

ایں جال کنیں فراق وچ جیوݨ والے بندے دی حیاتی ݙکھ ہے ایں ݙکھ کنیں نجات دی راہ عشق اے جیندے وچ وجود کوں کٹھا کرݨ کنیں سوابی کوئی راہ کوئی اختیار' کوئی Option نئیں ہوندا۔ چھڑا ہکو راہ ہوندے جو:

سُوہݨے یار باجھوں میݙی نئیں سردی

باقی ہر شے کنیں انکار۔ چھڑا ہک لحظہ' ہک لمحہ ہتھ وچ ہووے پیا تاں سبھ کجھ اوندے نال اِی لبھ پوسی تے ایں ڳول دے پندھ وچ ہر شے دا تے لائی ونج سڳھدی اے۔

پنوں خان میرے کیچ کیتی تیاری

میں منتاں کردی تروڑی ویندا یاری

کئی نئیں چلدی' کیا کیجئے کاری

سٹ باندی بردی' تھیساں باندی بردی

رو رو فریدا فریاد کرساں

غم باجھ اُس دے بیا ساہ نہ بھرساں

جا تھیسم میلا جا رلدی مرساں

کہیں لا ݙکھائی دل چوٹ اندر دی

خواجہ فریدؒ دیاں ساریاں کافیاں وچ ایہو ہک سنیہا ہے جیڑھا مختلف روپ وٹیندے۔ حیاتی دے فراق کوں' ادھور کوں مٹاوݨ کیتے خواجہ فریدؒ کہیں مفاہمت' کہیں کمپرومائز تے تیار نئیں۔ عشق سوائے وصال دے' ملاپ دے اپݨی ہئی کوئی قیمت قبول نئیں کریندا۔ باندیاں بردیاں' باہنیاں' کنیزاں سٹ کراہیں' خرقے تے دستار چھوڑ کراہیں بر بیابان' تھل ریگستان دے پندھ کرݨ تاں منظور ہن پر یار باجھوں رہݨ ممکن نئیں۔ یار باجھوں رہݨ تاں ادھورا اے' فراق اے' دوئی اے' پاپ اے۔ ایں پاپ کوں مٹاوݨ فریدؒ اپݨی حیاتی وچ جدوجہد کیتی ہے تے اپݨی شاعری وچ وی اوندا اِی اولݨا' اوندا اِی عکس ݙکھائے۔ ''سُوہݨے یار باجھوں میݙی نئیں سردی'' ہک اچھے عمل دی

راہ ہے جیندا اَنت ایں گالھ تھیندے جو:

جا ٻ تھیسم میلا جا رُلدی مرساں

ایہا منزل تائیں پُجن دی سِک، مقصد نال سچا پیار، حیاتی دے آخری ساہ تائیں جدوجہد، تَن ٻالݨ، خواجہ فرید کوں اساڈا رہبر، اساڈا مرشد، اساڈا شاعر بݨیندی اے۔ حیاتی دا بنیادی سچ عشق تے فراق دے احساس، جے کڈاہیں مک ونجن تاں فرید دا ناں وی مُک ویسی نہ تاں جے تائیں انسانی حیاتی وچ اگوں تے ودھݨ دی سِک ہے پئی اوتائیں فریدؒ اساڈی رہنمائی کریندا رہسی۔

کافی نمبر 222

ص:116

ظہور احمد دھریجہ

روہی وُٹھڑی ٹوبھا تار وے
آ مِل توں سینگا یار وے

تھئے تھلڑے، باغ بہار وے
چودھار گل گلزار وے

کِتھ چِٹکیں دے چھنکار وے
کتھ مِٹیاں دے گھبکار وے

کتھ گاج دے دُھکار وے
کتھ کَھمّݨ دے لسکار وے

پئے ٹھہندے ہار سنگار وے
سُرخی تے کجلہ دھار وے

آئے سُکھ سہاگ دے وار وے
گیئے ݙکھ وی آر دے پار وے

سینگیاں وسن گھر یار وے
لا گِل سمھن دلدار وے

ہک مَیں رُلی آوا سار وے
ݙکھ سول نال وپار وے

توں بِن فرید خوار وے
رَت ہنجڑوں رووݨ کار وے

وَل جلدی موڑ مہار وے
نتاں مرساں وار وار وے

روہی وٹھڑی ٹوبھا تار وے

دیوان فرید وچ 222 نمبر تے آونڑ والی کافی

روہی وٹھڑی ٹوبھا تار وے

آ مل توں سینگا یار وے

یارہاں شعراں تے مشتمل ایں کافی دے تمام شعراں وچ روہی وچ بارش تھیونڑ نال ٹوبھے تار، تھلڑے باغ بہار، مینگھ ملہار، پکھیاندے چہکار، ٹیاں دے گھبکار، تاج دے دھدکار تے کھیڈنڑ دے لسکار دا ذکر ملدے۔ شاعر مناظرِ فطرت خواجہ غلام فریدؒ سئیں روہی وچ مینہ وسنڑ یا بارش تھیونڑ دی منظر کشی جئیں طرح کیتی اے ایں طرح دی منظر کشی اَج تک کوئی نی کر سگیا' کافی دا ہک ہک بول سونے نال تول گھننڑ دے ڈادا ہے۔

خواجہ فریدؒ کوں روہی نال عشق ہا' انہاں دیوان فرید وچ سینکڑاں جہیں تے روہی دا ذکر وڈی سِک' محبت تے عقیدت نال کیتے' روہی خواجہ فریدؒ دی شاعری دا وڈا حوالہ تے وڈا استعارا ہے' کلام فرید وچ جاہ جاہ تے اساکوں روہی دے وَنڑ بوٹے ذائقیں دی چس چوائی اے' آپ دے کلام وچ روہی دے لئی لانے' کرڑ کنڈا' جال جلوٹے' تے کھپ کھاروں دا ذکر ملنڑ دے نال نال روہی واس' روہیلیں دے رہنڑ سہنڑ، رسماں ریتاں، مرجی، خوشی غمی تے بکھ تریہہ دا ذکر ہک وارنی' وار وار بلکہ کئی سووار آئے۔ خواجہ فریدؒ سئیں کوں اپنی دھرتی' اپنی مٹی اَتے اپنے وسیب نال بے پناہ محبت ہئی' ہک جاہ تسی تے ترڑی روہی کوں ایں طرح نذرانہ عقیدت پیش فرمیندن:

میڈا ملک ملہیر تے مارو تھلڑا

روہی چولستان وی توں

ہک بئی جاہ روہی دے پانی تے اوندے ہر قطرے کوں آبِ کوثر، مٹی تے گرد غبار کوں مشک تے عنبر' کرڑ کنڈے کوں شمشاد تے صنوبر حتیٰ کہ خار کوں وی بہار نال تشبیہ ڈیندن ملاحظہ فرماؤ ہک کافی دا خوبصورت بندء

ہر ہر قطرہ آب ہے کوثر

گرد غبار ہے مشک تے عنبر

کرڑ کنڈا شمشاد صنوبر

خار دی شکل بہار دی ہے

خواجہ فریدؒ روہی کوں اپنی محبت تے شاعری دا موضوع بنڑا تے چھی ہزار سال پرانی تہذیب کوں زندہ کر چھوڑے' تاریخی اعتبار نال سرائیکی علاقے کوں ست دریاویں دی سرزمین آکھیا ویندے انہاں ست دریاویں وچوں ہک روہی دا خشک دریا دا ناں دریائے سرسوتی یا دریائے ہاکڑہ ہے اَج جتھاں روہی دے ریت والے ٹبے ہن' چار ہزار قبل مسیح اِتھاں بہوں وڈا دریا وہندا ہا تے ایندے آس پاس شہر تے وستیاں آباد ہن' ماہر آثار قدیمہ ڈاکٹر رفیق مغل ہوراں اپنی تحقیق تے ریسرچ دے ذریعے روہی دے چار سو شہریں تے وستیں دا کھوج کڈھیے اَتے روہی دے ٹبیں وچ دفن ہک عظیم تہذیب کوں دریافت کریندے ہوئے لکھے جو وادی ہاکڑہ دی تہذیب دا تعلق موہنجودڑو' ہڑپہ تے چار ہزار قبل مسیح عراق دی سومیری تہذیب نال ملدے۔

عرض کرنڑ دا مقصد اے ہے جو چھ ہزار سال روہی دی تہذیب ریت وچ دفن رہ گئی کہیں گالھ نہ چولی پر سوا سو سال پہلے سرائیکی دھرتی دے ہک عظیم فرزند نہ صرف 23 سال روہی وچ قیام کیتا بلکہ روہی کوں اپنی شاعری دا موضوع بنڑا تے اینکوں ہک نویں حیاتی تے ہک نویں زندگی عطا کر تے کہیں ہک دانی بلکہ ہر ہک دی محبت دا مرکز بنڑا ڈتا۔

روہی دے لوکیں دی سب توں وڈی آرزو' خوشی تے نعمت پانی ہے' روہی وچ پانی دا ذریعہ صرف اَتے صرف بارش ہے۔ روہی وچ مینہ وَس پووے تاں اُتھاں سب توں وڈا جشن منایا ویندے۔ ایں جشن وچ روہی دے انسان تاں انسان حیوان وی خوشی توں جھمراں تے دھمالاں پیندے وَدے ہوندن اَتے پکھی پرندیاں دی چہکار

مہکار دے نال نال لئی لانْے تے وَنْ بوٹے وی عجب گلزاراں لائی کھڑے ہوندن‘ جیکر روہی وچ منظرا ایجھا سوہنْا تے سُہانا ہووے تاں محبوب تے مِتر کوں ملنْ دی سِک مونجھ تے تانگھ سوائی تھی ویندی ہے ایں واسطے آپ فرمیندن:

روہی وٹھڑی ٹوبھا تار وے　　آ مل توں سینگا یار وے
تھئے تھلڑے باغ بہار وے　　چودھار گل گلزار وے
ڈینھ رات مینگھ ملہار وے　　وچ پکھیندے چھکار وے
پئے ٹھاندے ہار سنگھار وے　　سُرخی تے کجلہ دھار وے

کافی دے چھیکڑ وچ فرمیندن:

ول جلد موڑ مہار وے　　نہ تاں مرویساں وار و وار وے

میڈے پیر فرید رحمۃ اللہ علیہ سئیں جتھاں روہی وچ بارش تے خوشی داذکر کیتے اُتھاں روہی دی تریہہ تے پیاس داذکر کیتے اَتے دردمندی نال ڈسائے جو روہی وچ پانی نہ ہووے تاں اِتھاں انسان تے انسانیت دا کیا حال ہوندے؟ لوک تریہہ توں کیویں مرویندن اَتے انہاندے لاشیں دے کرنگے کیویں بنْدن؟ چنانچہ آپ فرمیندن:

کول نہ نیتم ڈھول دِلیندے　　روہی رولیم کرنگ وے

بئی جاہ فرمیندن:

روہی راوے رُلدی　　نِت قدم قدم تے بھلدی
کڈیں تھک بہندی کڈیں جلدی　　ہُنْ سانول یار وہر کر

”ہُنْ سانول یار وہر کر“ والی لائن کل وی تے اَج وی ارباب اختیار کوں دعوت ڈیندی نظر اَمدی اے جو روہی والیں دی تریہہ تے پیاس کوں وِساونْ کیتے پانی داانتظام کرنْ کیتے وَہریا جلدی کرنْ دی ضرورت اے۔ روہی وچ ہزارہا سالیں توں جیڑھے لوک ڈُھپ‘ تریہہ‘ ویرانی‘ پریشانی تے بے سروسامانی دے باوجود اژدھا‘ بلائیں تے موت دا مقابلہ کریندے اَمدن‘ او لوک واقعی عظیم ہِن‘ اساڈی مٹی اساڈی

دھرتی اَتے پیارے وطن پاکستان دامان تے فخر ہِن‘ دُعا ہے روہی وس پووے‘ روہی دے ٹوبھے تارمتاراں تھیون نہ صرف روہی دے برسرِ زمین بلکہ زیرِ زمین ٹوبھے وی تارمتاراں تھیون‘ پانْی دی سطح اُتے تھی آوے‘ اَتے ہِک واری ول روہی دی تہذیب‘ روہی دے شہر تے وستیاں آباد تھی آون۔ ہاکڑہ دریا رُس ڳئے‘ ستلج کوں اساں رُسا ڈِتے تے ول وی روہی واس دی ایہا دُعا ہر ویلے زبان تے ہوندی اے جو شالا روہی وَس پووے اَتے خواجہ فرید رحمۃ اللہ علیہ دا اے فرمان پورا تھیوے:

روہی رنگ رنگیلی　　چک کھپ ہار حمیلاں پاوے
بوٹے بوٹے گھنڈ سہاگوں　　گیت پرم دے ڳاوے

اَج روہی کوں اَتے روہی بارے خواجہ فرید رحمۃ اللہ علیہ دی شاعری کوں ہِک واری ولا ڈیکھنْ تے پڑھنْ دی ضرورت اے‘ ریسرچ تے تحقیق دی ضرورت اے‘ جڈاں خواجہ فرید رحمۃ اللہ علیہ دی روہی کوں خواجہ فرید رحمۃ اللہ علیہ دے نظریے تے خواجہ فرید رحمۃ اللہ علیہ دی اَکھ نال ڈِٹھا ویسے تاں روہی دا ہر ہر ٹِبڑہ اساکوں کوہ طور (حضرت موسیٰ تے خدا دی ہمکلامی دا مقام نظر آوَسے)۔

کافی نمبر:241

ص نمبر:230

پروفیسر مختار علی شاہ

عشق انوکھڑی پیڑ
سَو سَو سُول اندر دے

نین وہاوِم نیر الڑے زخم جگر دے
برہوں بکھیڑا سخت اویڑا خویش، قبیلہ لاوم جھیڑا
مارِم ماء پیو ویر دشمن لوک شہر دے
تانگھ اولڑی سانگ گللڑی جندڑی جلڑی دلڑی گلڑی
تَن مَن دے وچ تیر ماریئے یار ہنر دے
غمزے سحری، رمزاں ویری اکھیاں جادو، دِید لُٹیری
ظلمی، زلف زنجیر پیچی پیچ قہر دے
پیت پنل دی سِک پل پل دی مارو تھل دی ریت پچلدی
ڈکھ لاوِن تڑ بھیڑ جو سردے سو کردے
تُول، نہالی ڈیوِٹ ڈکھالی صبر آرام وی وِسریم چالی
لُوں لُوں لکھ لکھ چیر کاری تیغ تبر دے
یار فرید نہ پایم پھیرا لایا درداں دل وچ دیرا
سڑ بگیم سیس، سریر نیساں داغ قبر دے

--

عشق اولڑی پیڑ وو لوکاں خبر نہ کائی

خواجہ فریدؒ دی ایہہ کافی عشق دے حالات و واقعات اَتے کیفیات دا ڈس ڈیندی اے۔ جینویں ساڈا ہک اکھاݨ اے جو ''جتھے ہلے بھاہ سڑے اوہا جا'' ایں کافی دی استھائی وی ساکوں ایہا گالھ ڈیسندی اے جو عشق ہک انوکھڑی پیڑ اے۔ جیڑھی جینکوں تھیندی اے اونکوں ای اوندا پتہ لگدے۔ بنھاں لوکاں کوں ایندی خبر وچار تئیں نئیں ہوندی۔ خواجہ فریدؒ ایہہ موضوع اپݨی بہوں ساریاں کافیاں وچ نبھائے تے جینویں جینویں اُنھاں دیاں کیفیات تبدیل تھیندیاں ریہاں اونویں انہاں دا اظہار وی وکھو وکھ انگاں تے ڈھنگاں نال کریندے ریہے جینویں:

کیا حال سݨانواں دل دا
کوئی محرم راز نہ ملدا

عشقِ مجازی توں عشقِ حقیقی دا پندہ دراصل انفرادی عشق توں اجتماعی عشق تئیں دا پندھ اے جینویں مولوی لطف علی فرمائے:

''ہے تحقیق حقیقت کیتے عشق مجازی پوڑی''

کوئی وی صوفی شاعر جیڑھے ویلھے مجازی عشق توں حقیقی عشق آلے پاسے سفر کریندے تاں او انسانیت دے اجتماعی شعور و لاشعور، ڈکھ، درد، تکلیفاں کوں محسوس کرݨ والا تے انہاں دا ترجمان بݨ ویندے جیکر ساری انسانیت کوں اساں جسم قرار ڈیووں تے ہک صوفی شاعر اوں جسم دا ''دل'' ہوندے جیڑھا انسانیت کوں پہنچݨ آلے ڈکھاں، تے سُولاں کوں ڈکھ کوں اپݨا ڈکھ محسوس کریندے جینویں اساڈا اپݨا دل۔ صوفی انسانیت دے ڈکھ کوں اپݨا ڈکھ محسوس کریندے اَتے اوندے تے کُرلاندے۔

زیرِ بحث کافی وچ عشق و ہجر دی واردات کوں بہوں فنکارانہ طریقے نال نبھایا گئے۔ درد، ڈکھ تے سُول کوئی نظر آوݨ آلیاں شیاں کینی بلکہ محسوس کرݨ آلے جذبات ہِن او وی اپݨے ڈوجھیاں دے ڈکھ درد تاں قلبِ سلیم نال ای محسوس تھی

کافی نمبر:138

ص نمبر:138

محمد اسلم رسولپوری

ویندیں ول کیچ ڈوں — پنل کیندے کانڑ ؟
جیندیں سانول رَل مِل مانڑوں — شہر بھنبور، سیوہان
توں ہیں جیونڑ جوگا ساڈی — ڈکھڑی دل دا مانڑ
ناز ادا دی جانی ! لایو — جان جگر وچ کانڑ
ڈتڑی چمدیں امڑی مٹھڑی — غم گھٹڑی، ڈکھ ڈانڑ
ایں جگ اوں جگ موئیں جیندیں — ہاں تیڈی، جانڑ نہ جانڑ
توں بن گاونڑ یار مٹھی دے — ویٹ تتی دے وانڑ
جے ڈینھ بھلوے متروی بھلڑے — ہے مشہور اکھانڑ
درد مٹھا چک، چونڈھیاں پاوے — مارم سول وڈانڑ
لیلیٰ، مجنوں، ہیر زلیخا — سے لڑھ گئے ہیں گھانڑ
باجھوں یار، فرید نبھایا
جیوے کیندے ترانڑ

بلاشبہ حضرت خواجہ غلام فریدؒ پچھلی صدی عیسوی دے سرائیکی وسیب دے سب کنوں وڈے شاعر اَتے صوفی شاعر ہن مگر ایں گالھ کوں طے کرن وچ شئیت کجھ وقت لگسی جو او پہلے شاعر ہن یا صوفی۔ ایندے وچ وی کوئی شک کائنی جو انہاں دے

کلام وچ بعض تصوف اَتے شاعری ایں طرحاں رچ بس گئین جو انہیں کوں انج کرنڑ ممکن کوئے نی۔ میں اَج صرف خواجہ سئیں دی شاعری تے ہک کافی دے حوالے نال گالھ کریساں جیڑھی جو سسّی دے رومان دے پس منظر وچ آکھی گئی ہے۔ شاعری بلاشبہ انسان دی واردات قلبی دے سُوہنڑے اظہار داناں ہے پر ایہہ سُوہنڑا اَتے مناسب اظہار مؤثر ابلاغ دے باجھوں ممکن نئیں ہوندا۔ خواجہ فریدؒ نہ صرف جذبات، احساسات دے اظہار اُتے قدرت رکھدے ہَن بلکہ لفظیں دے مؤثر استعمال بارے وی پوری طرحاں نال جانڑ وندی رکھدے ہن۔ انہیں دی ہک کافی ہے:

ویندیں وَل کیچ دو پُنل کیندے کان

ایہہ کافی میڈے خیالات دی تصدیق کریندی ہے۔ وڈی شاعری اظہار دے اینجھے ذریعے اختیار کریندی ہے جیڑھی جو محض پراپیگنڈہ نئیں بنڑدی مگر اوندے متن وچ ہزار ہا معنی لکیئے کھڑے ہوندن۔ کافی دے ایں پہلے شعر وچ خونی رشتیں دی اینجھی ہک کشمکش دا اظہار چھپیا ہویا ہے جیڑھا سسّی کوں سمجھ نی آندا۔ او سمجھدی ہے جینویں میں بئے سارے سابقہ خونی رشتے تروڑ کراہیں پنوں نال جڑ گئی ہاں ڈوجھے پاسوں وی اینویں تھیسی حالانکہ پنوں دے بھرانویں دے درمیان بھرپی اَتے خون دا جیڑھا طاقتور تے مقدس رشتہ موجود ہے او کہیں دھاگے دی تند وانگوں نئیں پیا ترٹ سگدا۔ پنوں دے بھرا اجنبی رشتے اَتے اجنبی دھرتی دی بجائے اپنڑے اصل خونی سنگ تے ماء دھرتی دو چھک وِنجنڑ دی کوشش وچ ہن۔ جڈاں جو نا تجربہ کار سسّی محبت دے پُڈے ہوئے جذبیں نال ہک ارداس کریندی رہ وِیندی ہے:

توں ہئیں ساڈی دل دا جانی
ڈکھری دل دا مانڑ
ناز ادا دی جانی لائیوں
جان جگر وچ کانڑ

توں بن گاون یار مٹھی دے
ویݨ تتی دے واݨ
جیندیں سانول رَل مل ماݨوں
شہر بھنبھور شہاݨ

ایہہ کافی خالص عاشقانہ واردات دے علاوہ نسل انسانی دے ہک وسیع مشاہدے کوں وی اپݨے اندر سمیٹیا ہویا ہے۔

خواجہ فریدؒ نے سسّی دے تجربیں نال انسانی تجربیں کوں وی جوڑ ݙتے مثلاً جنیں ویلے حالات خراب تھیندن تاں سکے وی غیر تھی کھڑدن۔ خواجہ فریدؒ ایں سچائی کوں ایں بیان کریندن:

جے ݙینہہ بھلڑے متر وی بھلڑے
ہے مشہور اکھاݨ

اینویں عشق دے تجربے دے نتیجے وچ جیڑھے کجھ پچھوں تھیندے آئن خواجہ فریدؒ اوں تجربے کوں شعری لباس وچ ایں پیش کریندن:

لیلیٰ مجنوں ہیر زُلیخاں
سے لڑھ گئے ایں گھاݨ

شاعری دراصل جینویں جو میں پہلے آکھیم داخلی واردات تے تجربے کنوں حاصل کیتی ہوئی بصیرت کوں مؤثر انداز وچ بیان کرݨ داناں ہے۔ اَتے ایں بیان کرݨ وچ درست اَتے مناسب لفظیں دے استعمال دا شعور تے ادراک پہلی ترجیح رکھدے اگر احساسات تے جذبات کہیں صدمے یا ݙکھ نال متعلق ہن تاں اوندے واسطے لفظ وی ݙکھ دی نمائندگی کریندے ہوون۔ اَتے اینویں ڈِھمیں تے زوردار خیالات تے واردات واسطے وی وݙی شاعری وچوں ای مناسب لفظیں دے استعمال نال حقیقی شاعری تخلیق کیتی ونج سگدی ہے۔ خواجہ فریدؒ کوں نہ صرف درست

اَتے مناسب لفظیں دی سُنجاݨ اَتے ادراک ہا بلکہ اوانہیں لفظیں دے استعمال تے حیرت انگیز قدرت وی رکھدے ہن۔ جیندے نتیجے وچ فنی اَتے شعری حُسن تے تاثر انہیں دے کلام دی روح بݨ گئی ہے۔

درد مٹھا چک چونڈھیاں پاوے
مارن سُول وݙاݨ

درد دے نال مُٹھا دے لفظ دا استعمال اَتے چک چونڈھیاں دے نال بندش کوں اگر ہٹا ݙتا ونجے تاں ول ممکن کائے نی جو اینجھا مؤثر مصرعہ تخلیق کیتا ونج سگے انہیں حرفیں دی جُڑت حیرت انگیز طور تے فطری بݨدی ہے۔ بالکل اینویں لفظ وݙان دا استعمال ہے یقیناً عشق دی سٹ زوردار ہوندی ہے۔ اوندا اظہار لفظ وݙاݨ نال ای بیان کیتا ونج سگدے۔ وݙی تخلیق انسان دے المیہ احساسات کوں بیدار کر ݙیندی ہے ارسطو دے نزدیک المیہ فن پارہ ای اصل تخلیقی شاہکار ہوندے۔

خواجہ فریدؒ دا پورا دیوان اَتے ایں کافی دے سارے شعر اپݨی بے ساختی اَتے چُستی نال ݙکھ دی اینجھی منظر کشی کریندن جو سسّی بیچاری دے سارے مسائل قاری دیاں اَکھیں دے سامݨے ݙس پوندن۔ اَتے ݙکھ نال دل بھر تیج ویندے۔

توں ہئیں جیون جوگا ساݙی ݙکھڑی دل دا ماݨ
ایں جگ اوں جگ موئیں جیندیں ہاں تیݙی جاݨ نہ جاݨ
باجھوں یار فرید نہ بھایا جیوے کیندے کاݨ

کافی نمبر 2

ص نمبر 136

نازک نازو جٹیاں

مزمل حسین

وچ روہی دے رہندیاں — نازک ناز دیاں جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیں دے — ڈینہاں ولوڑن مٹیاں
گجھڑے تیر چلاون کاری — سَے سَے دلڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی — ہے ہے بدھن نہ پٹیاں
چھیڑن بھیڈاں، بکریاں، گائیں — لیلے، گابے کٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتھے — چوڑ کتونے ترٹیاں
دھوہیں دار فقیر تھیوسے — فخر، وڈائیاں سٹیاں
ہیوں دلبر دے کترڑے دردے — برہوں پیاں گل گٹیاں
مونجھ فرید مزید ہمیشہ — اجکل خوشیاں گھٹیاں

وچ روہی دے رہندیاں
نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دلیں دے
ڈینہاں ولوڑن مٹیاں

مفہوم: ناز بھری روہی اندر راہون آلیاں جٹیاں، ڈینہاں مٹیاں ولوڑیندیاں ہن اَتے رات کوں عاشقاں دے دلاں دے شکار کریندیاں ہن۔

فنی تجزیہ: کافی دے ایں بند اِچ راتیں۔ ڈینہاں صنعت تضاد ہے

جٹیاں۔مٹیاں، قافیہ ہے۔

تشریح: اے بند فطرت تے منظر نگاری دی ہک مثال ہے۔نازک جٹیاں روہی دے مظاہرِ فطرت دا ہک مظہر ہن...... جیویں روہی فطرتی حسن توں مالا مال ہے ایویں اِی اِتھاں راہون آلیاں جٹیاں ریاکاری، مادیت اتے نقلی حسن توں ماورا فطرت دا شہکار ہن...... مٹیاں ولوڑیندیاں ہویاں حسن دا پیکر جاپدیاں ہن۔انہاں دا حسن ''عشاق'' دے دِلاں کوں شکار کر کے عشاق دیاں راتاں دا سُکھ چین چھک گھندے......

ایں بند دا ہک اے پہلو وی تھی سگدا ہے جو روایتی شرم وحیا اَتے تہذیبی قدراں پاروں اے ڈینھ دی روشنی اِچ پیار دی بجاہے گھر دے کماں اِچ رُدھیاں راہنداں ہن اتے رات دے اندھارے اِچ پیار دے کھیڈ، کھیڈ دیاں ہن...... بۓ حوالے نال وی ڈِٹھا ونج سگدے جو اے جٹیاں، روہی دے فطرتی ماحول اِچ، آزادی نال راہندیاں ہن، توڑے گھر دے کم ہوون یا روہی دے ثقافتی کھیڈ...... اے روہی دیاں وسعتاں اِچ بغیر کہیں بناوٹ توں پیار و محبت دے کھیڈ، کھیڈ دیاں ہن۔

گجھڑے تیر چلاون کاری
سَے سَے دلڑیاں پھٹیاں

مفہوم: اے نازک جٹیاں اپنْے حسن دے کاری تیر چلا کے سینکڑاں عاشقاں دے دل زخمی کر ڈیندیاں ہن۔

فنی تجزیہ: ☆ ایں شعر اِچ پھٹیاں قافیہ ہے۔

☆ سَے سَے (سینکڑاں) ''صفت اعداد'' ہے۔

☆ تیر اَتے پھٹیاں رعایت لفظی ہے۔

☆ دِلڑیاں ''اسم تصغیر'' ہے۔

تشریح: ایں شعر اِچ خواجہ فریدؒ روہی دیاں جٹیاں دے بھرپور حسن دے مرقعے پیش کریندے ہوئے آہدن جو انہاں دا حسن سینکڑاں عاشقاں کوں اپݨے سحر اِچ جکڑ گھندے۔ حسن ہک مجرد شے ہے پر خواجہ فریدؒ ہوراں دی اے کمال صناعی ہے جو اُنہاں تشبیہ خفی کنوں کم گھندے ہوئے، حسن کوں تیر نال مِلا ݙتے اَتے ایں تیر دی مناسبت نال عاشقاں دے زخمی دل کوں پیش کیتے۔

بُجھڑے تیر، اِچوں خواجہ فریدؒ دے تہذیبی شعور دا وی پتا لگدے، او آدھے ہِن جو روہی دیاں جٹیاں اپݨے حسن دا اظہارتاں کریندین پر شرم تے حیا دا پلو وی نی چھوڑیندیاں، اشاراں، کنایاں اَتے ناز اَداویں (اِتھے ناز اَدا جیڑھے شرم تے حیا کنوں مملو ہِن) نال عاشقاں دا دل موہ گھندیاں ہِن...... ''دِلڑیاں پھٹیاں'' بطور کنایہ وی استعمال تھئے جیندا مطلب ہے جو عاشق انہاں دے عشق اِچ مبتلا ہِن۔

کرکر درد منداں کوں زخمی

ہے ہے بدھن نہ پٹیاں

مفہوم: روہی دیاں نازک جٹیاں عاشقاں دے دل زخمی کر تے ول علاج وی نی کریندیاں۔

فنی تجزیہ: ☆ ''کرکر'' تے ''ہے ہے'' صنعت تکرار ہے۔

☆ ایں شعر دے ظاہری معنی عشق مجازی ہِن۔

☆ زخمی تے پٹیاں رعایت لفظی ہے۔

☆ پٹیاں قافیہ ہے۔

تشریح: اے شعر مشرقی شعری روایت دا حصہ ہے، اساڈی شاعری اِچ ہمیش کنوں محبوب کوں ظالم، متکبر اتے بے پروا آکھیا ویندا ہے، ایں حوالے نال اے شعر وی اپݨے محبوب کوں پیش کریندا ہے جیڑھا اپݨے حسن نال عاشقاں کوں متاثر تاں کریندے پر پچھاں ول کے اُنہاں (عاشقاں) دی حالتِ زار کوں نی ݙیہدا۔

لفظ درد منداں اِچ گہرائی موجود ہے، انہاں توں مراد ''عاشق'' وی ہِن اَتے او مخلص لوک وی ہِن، جنہاں وطن، نظریہ اتے عقیدت کیتے ݙکھ سہے ہِن پر اقتدار حاصل کرݨ آلی قیادت انہاں دا حال تک نی پچھیا، ایں طرحاں آکھیا ونج سگدے جو ایں شعر دا سیاسی حوالہ وی ہے اتے اے ریاستی جبر۔

چھیڑن بھیݙاں بکریاں ڳائیں

لیلے ، گابے کٹیاں !

مفہوم: نازک جٹیاں، بھیݙاں، بکریاں، ڳائیں، لیلے، گابے اتے کٹیاں چھیڑ کے روہی دی رونق کوں ودھارے بخشیندیاں ہِن۔

فنی تجزیہ: ☆ اے شعر فطرت نگاری دی مثال ہے۔

☆ شاعر نے چھی قسم دے جانوراں کوں اکٹھا کر کے ''صفت جمع'' دا استعمال کیتا ہے۔

☆ بھیݙاں، بکریاں، ڳائیں، لیلے، گابے اَتے کٹیاں مظلوم تے کمزور عوام دے استعارے ہِن۔

☆ کٹیاں قافیہ ہے۔

تشریح: بظاہر اے شعر فطرت نگاری دی ہک تابندہ مثال ہے، کیوں جو روہی دیاں وسعتاں اِچ مال چراوݨ آلیاں چھیڑو جٹیاں، ماحول کوں اپݨے حسن اتے کم کار نال حسین تر بݨا ݙیندیاں ہِن...... خود تصور کروں جو روہی دی وسعت ہووے، ہر پاسے ساول ہووے تے روہی دی نینگر جٹی مونڈھے تے ݙنگوری رکھ کے ٹبے تے موجود ہووے تاں خواجہؒ جیہاں جمال تے فطرت پرست شاعر، کافی آکھن تے مائل تھیسی۔؟ ول خواجہ فریدؒ ہوراں دیاں سوچاں دی وسعت وی ݙیکھو کیا او جانوراں دے چرن اَتے چھیڑو توں مراد صرف فطرت دا حسن مراد گھنسی ...... شاید جواب ''نہ'' اِچ ہوسی۔ اساں پچھلے شعر اِچ ݙسا چھوڑے جو مشرقی شاعری دا محبوب ظالم تے جابر

ہے، لہٰذا ایں شعر وچ اے مراد وی تھی سگدے جو ملک دے حاکم چھیڑو ہن اتے عوام بھیڈاں بکریاں اُتے گائیں مُنجھیں ہن...... جڈاں اُتے جیویں چاہندے ہِن اونویں عوام کوں اپنْے اگوں لا گھندن...... یعنی بے زبان تے پچھ لگ عوام دی مثال بھیڈاں، بکریاں، گائیں، لیلے، گابے اُتے کٹیاں دی ہے تے چھیڑو...... حکمران ہن...... ظالم تے جابر۔

کئی مسکین مسافر پھاتے

چوڑ رکتو نے ترٹیاں

مفہوم: انہاں نازک جٹیاں کئی مسکین مسافراں کوں اپنْے حسن نال تباہ برباد کر چھوڑیئے۔

فنی تجزیہ: ☆اے شعر عشق مجازی نال تعلق رکھیندا ہے۔

☆لفظ ''پھاتھے'' توں مراد عشق اِچ پھسْنا ہے۔

☆اصل لفظ ''ترٹیاں چوڑ'' ہے، پر شعری وزن دی رعایت نال ایکوں ''چوڑ ترٹیاں'' دی تبدیلی نال استعمال کر کے شاعر نے لسانی حسن اِچ اضافہ کیتا ہے اُتے اے اُنہاں (شاعر) دے لسانی تے فنی شعور دا ثبوت ہے۔

☆''ترٹیاں'' قافیہ ہے۔

تشریح: خواجہ فریدؒ ہوراں ایں شعر وچ نازک جٹیاں دے بے نظیر حسن دا اظہار کیتا ہے او آہدے ہِن جو انہاں دا اے فطرتی حسن اتنا گہرا تے کاری ہے جو ایندے کنوں ہک نی کئی مسافر متاثر تھی کے تباہ و برباد تھی چکین...... یعنی روہی دے نینگراں دے نال نال، روہی وچوں گزرنْ آلے بے نوا مسافر وی انہاں دے حسن دا شکار تھی گئے ہِن...... انہاں دے ایں حسن پاروں اے مسافر مکمل طور تے تباہ و برباد تھی گئے ہِن اتے روہی اندر رُل گئے ہِن۔

دھوئیں دار فقیر تھیوسے

فخر وڈائیاں سٹیاں

مفہوم: عشق دے مذہب اختیار کرنْ آلے فقیر تے درویش ہوندن، فخر وڈائیاں دی بجائے عاجزی تے انکساری کوں اپنْا شیوا بنْا گھندن۔

فنی تجزیہ: ☆ایں شعر دا موضوع عشق حقیقی ہے۔

☆فقیر، فخر ''صنعت شبہ اشتقاق'' دا تاثر ڈیندے ہِن۔

☆''سٹیاں'' قافیہ ہے۔

☆شاعر نے لفظ ''فقیر'' نال ''دھوئیں دار'' دا انوکھا سابقہ لا کے ''فقیر'' دی وضاحت کر چھوڑی ہے یعنی ''دھوئیں دار فقیر'' توں مراد او درویش ہے جیڑھا دنیا داری توں الگ تھی عشق الٰہی وچ مشغول ہے۔ اگر چھڑا ''فقیر'' ہووے ہا تاں معنی دا ابلاغ مسئلہ بنْڑا، ایں طرحاں شعر وچ لفظاں دا استعمال شاعر دے فنی تے لسانی شعور دا ثبوت ہے۔

تشریح: ایں شعر اِچ خواجہ فریدؒ نے اپنے تصور عشق بیان کیتا ہے۔ او آہدے ہِن جو مذہب عشق دے پجاری دنیا داراں دی کار، مغرور تے متکبر نی ہوندے، کیوں جو عشق تاں نفیِ ذات دا ڈوجھا ناں ہے۔ اگر عاشق وی ہووے تے فخر وڈائی دا مالک وی ہووے تاں گالھ ٹُردی نی...... ایں گالھوں عاشق صادق دنیا داری توں ماورا تھی کے اپنْے محبوب حقیقی دا بارگاہ اِچ ذات دی نفی کریندا ہویا وصال یار دا خواہش مند تھی ویندے۔

خواجہ فریدؒ ہوراں، ہک صوفی شاعر ہِن، او وحدت الوجودؒ دے فلسفے دے قائل ہِن۔ اتے صوفی فخر وڈائیاں توں مبرا ہوندے، کیوں جو وحدت الوجود دے منْنْ آلے اپنْے ''کل'' نال ملنْ کیتے سدا بے چین راہندے ہِن تے ''کل'' نال ملنْ کیتے پہلی شرط نفیِ ذات کرنْ تے عجز کوں قبول کرنْ ہے ایں گالھوں خواجہؒ فرمیندے ہِن جو اساں تاں محبوب کوں ملنْ کیتے فخر وڈائیاں چھوڑ ڈتیاں ہِن۔

ہیوں دلبر دے کُتڑے دَر دے

برہوں پیاں گل ٻگڈیاں

مفہوم: عشق کہیں ذاتھی ونجڻ داناں ہے' اساں وی محبوب دے عشق دا طوق اپنے گل پا کے ہمیش کیتے اوندے غلام تھی ڳئے ہیں۔

فنی تجزیہ: ☆ اے شعر عشق حقیقی دے موضوع دا ہے۔

☆ عشق کوں غلامی دے طوق نال تشبیہہ ݙتی ڳئی ہے۔

☆ عاشق نے نفی ذات کریندے ہوئے اپݨے آپ کوں محبوب دا سگ آستاں آکھیا ہے۔

☆ ''ٻگڈیاں'' قافیہ ہے۔

تشریح: خواجہ فریدؒ نے ایں شعر وچ وی اپݨا تصور عشق بیان کیتا ہے اتے ایں حوالے نال اے شعر گزشتہ شعر دا تسلسل ہے۔ شاعر عشق کوں سدا دی غلامی تے نفی ذات دا متبادل آکھیا ہے' او فرمیندے ہن' اساں جڈاں دا مذہب عشق اختیار کیتے' او ݙینہہ اساں اپݨے حال اوں وفا پرست 'سگ'' دا بݨا گھدے' جیڑھا کہیں صورت اِچ اپݨے مالک دا دَر نی چھوڑیندا۔ شاعر دی اے کیفیت' عشق پاروں تھئی ہے' او واضح کریندے ہوئے آہدے ہن' جیڑھے ݙینہہ دا اساں عشق دی غلامی دا طوق گل اِچ پاتے' اوں ݙینہہ دا اساں دنیا داری اَتے ٻنہاں کم کاراں توں رہ ڳئے ہیں' ہُݨ ساݙیاں دلچسپیاں اتے سوچاں فقط محبوب نال وابستہ ہن۔

زیر نظر شعر' گزشتہ اتے کافی دا مقطع شعر' عشق حقیقی دے موضوع دا اظہار ہے اتے انہاں مذکورہ اشعار کنوں پہلے تخلیق تھیوݨ آلے شعر بظاہر فطرت نگاری نال تعلق رکھیندے ہن لیکن خواجہ اے تکنیک ہے جو اپݨے مؤقف دے بیان توں پہلاں قاری کوں فطرت دیاں حسین وادیاں وچ گھن ویندے...... تے او اے ڳالھ وی جاندے ہن جو عشق حقیقی دا سفر عشق مجازی کنوں شروع تھیندا ہے۔ مثلاً ایں کافی کوں اِی ݙیکھ

گھنوں' پہلے اُنہاں روہی دیاں جٹیاں دا حسن کاری کیتی ہے ول یک لخت فلسفہ عشق دے بیان تے آ ڳئے ہن تے عاشق کوں محبوب دا ''سگ آستاں'' بݨا چھوڑیا ہے۔

موںجھ فریدؔ مزید ہمیشہ

اَج کل خوشیاں گھٹیاں

مفہوم: اج کل انساں عشق دے پاروں مونجھاں دا شکار ہن۔

فنی تجزیہ: ☆ اے شعر کافی دا مقطع ہے۔

☆ ''مزید'' گھٹیاں'' ''اَج'' تے ''کل'' صفت تضاد ہے۔

☆ اے شعر عشق حقیقی دے موضوع دا ہے۔

☆ ''گھٹیاں'' قافیہ ہے۔

تشریح: شاعر عشقِ حقیقی وچ مبتلا ہے اَتے او عشق دی دیوی دے اثرات جاندا ہے اونکوں پتا ہے جو عشق ''عاشق دیاں خوشیاں وچ ودھارے دی بجاے گھٹارے کریندا ہے اَتے گھٹارے وقت دے نال نال ودھارے دو ویندے ہن۔ لہٰذا اے مزید تساں جیڑھا پیشہ (عشق پیشہ) اختیار کیتا ہے اوں تہاݙیاں مونجھاں وچ ہُن مزید اضافے کر چھوڑے ہن اتے اے اضافے ہُݨ ہمیشہ راہسن۔ کیوں جو عاشق دے مقدر وچ فقط مونجھاں تے ݙکھ ہوندن...... ایں ڳالھوں اے حقیقت جاݨ گھنو جو خوشیاں وچ صرف اَج کل نی بلکہ آئندہ وی کمی آونی ہے۔

کافی نمبر:199

ص نمبر:196

محمد اسماعیل احمدانی

جڈاں جائیم، پا کر جھولی   کر وینڑ، ڈتی ماء لولی
پالھوں پیت نہ پئی پیو، ماء دی   ہم بخت سڑی ڈکھ رولی
گھر فخرؔ پیا پوں پاوے   آ اُجڑی دی جھوک وساوے
رل چیتر، بہار سُہاوے   وس، ہس، رس کھیڈوں ہولی
توں نے درشن مول نہ پیساں   تانوی نازک نینہ نبھیساں
وچ کوٹ شہر مر ویساں   تھی در دلبر دی گولی
سارا چولا بوچھنڑ گھانگھے   گئے زیور، تریور لانگھے
سر مانگ مرینڈی سانگ اے   تھئی سُرخی زہر دی گولی
بن یار نہ سیجھ سُہیساں   بُٹھ چندن ہار ہٹولی
سیاں رل مل مہنڑے ڈیندیاں   کھل ہاسے، کیس کریندیاں
ماء بھینڑیں وینڑ الیندیاں   سس مارم سو سو بولی
جند جلڑی، جندڑی جھولی   دل درد چلائی گولی
ہر پل پل پیت پنل دی   سک سانول باروچل دی
ہے تیڈی روز ازل دی   ایہا کوجھی، کملی، بھولی
دل یار فرید نہ آیا   سر سولیں سانگ رسایا
سبھ ہار سنگار وہایا   گئی ناز نواز دی ٹولی

مولوی لطف علی تے خواجہ فرید سرائیکی زبان دے نو یکلے ڈو وڈے only two شاعر ہن۔ جنہاں دی شاعری دا ہک ڈوجھے نال موازنہ یا مقابلہ کیتا ونج سگدے۔ مگر محترم میر جاوید حسان چانڈیو نے انہاں ڈوہاں دا مکالمہ بلکہ مصافحہ اُتے

معانقہ کرڈکھالئے بحوالہ مضمون کافی نمبر 34، سویل نمبر 1۔ جینکوں اہل ذوق نے دلی طرح پسند کیتا ہا۔ میکوں انتظار رہے جو ایں حوالے نال بیان لکھتاں وی نشابر تھی آسن مگر گزشتہ کجھ عرصے کنوں فریدیات دے میدان اچ تحقیق دے بے حد اہم کم دو زیادہ توجہ رہی اے اتے نقد و نظر قدرے نظریں کنوں اوڈھر تھی گئے۔

جیویں تہ دیوانِ فرید کوں قافیہ ردیف وچ حروف تہجی دی ترتیب نال مرتب کیتا گئے تہوں کافیں دی زمانی ترتیب نزولی (تخلیق) دی خبر نئیں پوندی اتے سوائے چند روایات و حکایات دے بے کہیں پاسے کنوں رہنمائی نئیں ملدی۔ اتے سارے دا سارا کلام اِتلا پختہ اتے مکمل اے جیویں تہ ہکے واری کٹھا تخلیق تھیا ہووے۔ میڈے آکھنڑ دا مطلب اے ہے کہ ایندے تدریج وارتقاء دیاں کوئی وی علامات یا اشارے نہیں ملدے۔ ماسوائے فریضہ حج دی ادائیگی والے زمانے دیاں لکھیاں ہوئیاں کافیاں، عربی، فارسی، اردو تو ٹنیں جو سرائیکی چا آکھو...... غزل دی بنیادی خصوصیت اے سمجھی ویندی اے کہ ایندے ہر شعر یا بیت دا وکھرا وکھرا موضوع ہوندے اتے ایہو ایندا سوہنٹپ سڈیندے۔ اتے جیکر کہیں غزل وچ موضوع دا تسلسل ہووے تے اے استثنائی صورت سمجھی ویندی اے اتے اونکوں غزل مسلسل آکھیا ویندے۔ لیکن کافی دی کیفیت ایں کنوں بالکل وکھری اے...... کافی وچ سوچ دا تسلسل ہوندے خواہ او حزن وملال دا ہووے یا فطرت دے حسن دی گالھ ہووے یا ول روحانیت کیفیات دا ذکر ہووے عموماً موضوع دا تسلسل کہیں نہ کہیں انداز موجود ہوندے۔ الا ماشاءاللہ

پورے تواتر نال اے گالھ اساڈی نسل (ایں عمر دے لوک) تائیں پہنچی اے کہ کافی نمبر 199 خواجہ فرید دے پوترے خواجہ معین الدین سئیں دی پوری زندگی (جاونڑ کنوں وفات تائیں دے حالات و کیفیات دا احاطہ کریندی اے۔ جیویں جو ہر وڈے شاعر دے وجدانی احساس و ادراک دا غیر معمولی صلاحتیں وانگر خواجہ فرید نے وی اے سبھ کجھ پیشگی محسوس کر گھدا ہووے جیڑھا کجھ ایں کافی دے شعریں دی

صورت تخلیق تھی اظہار وچ آ گئے۔ خصوصاً ایں سانگے وی کہ خواجہ فرید صاحب شاعر نہ ہا بلکہ ہک ولی اللہ بلکہ قطب زمان وی ہا اوندی وجدانی روحانی حس (وادراک) اتلا تاں طاقتور ہئی کہ انہاں دے قطلب صافی تے مستقبل دا پرتو وی پوندا ہا۔ جیندیاں کئی حقیقی (خوش عقیدگی والیاں نہ) مثالاں وی تاریخ دا حصہ بݨ چکین۔

خوانودہ فریدیہ دے مؤرخین ایں تاریخی روایت تے تقریباً متفق نظر دن کہ خواجہ فرید دے فرزند خواجہ محمد بخش نازک کریم دی شاعری' نکاح' (والدہ خواجہ معین الدین نال) وچ اولا خواجہ فرید دی رضامندگی شامل کوئے نہ ہئی (تونیں جو بعد اچ او رضامند تھی گئے ہن)۔ خواجہ معین الدین دی پیدائش ای ایں دوران تھئی ہئی جیندے سماجی' نفسیاتی اثرات دا پورے خاندان تے پوون قدرتی امر ہا۔ تہوں خواجہ معین الدین دی زندگی دا بیشتر حصہ ایں خاندان کنوں علیحدہ۔ جچہ عباسیاں وچ گزریا۔ مگر خواجہ نازک کریم دی زندگی دے آخری ݙینہاں اچ نواب بہاولپور دی ایما تے صلح صفائی تھی گئی اتے خواجہ معین الدین کوں جائز تے حقیقی جانشین بعد اچ سجادہ نشین تسلیم کر گھدا گیا۔ انہاں دی (خواجہ معین الدین) وفات کوٹ مٹھن شہر وچ تھئی اتے انہاں کوں روضہ مبارک وچ اپنے آباواجداد نال پوادھی پاسو دروازے دے سامنے اندر ای دفن کیتا گیا۔

ایں سمولے جیں پس منظر وچ او تہ کافی نمبر 199 دے مندرجات (ابیات) دا جائزہ گھنوں۔

جڈاں جائیم پا کر جھولی
کر ویݨ ݙتی ما لولی

خواجہ معین الدین سئیں دی پیدائش دے زمانے اجاں خواجہ فرید سئیں دی اپنے فرزند خواجہ نازک کریم نال ایں حوالے نال صلح نہ تھئی ہئی اتے پورے خاندانی وچ عارضی طرحاں تناؤ Tension دی کیفیت موجود ہئی۔ نو مولود دے کن وچ عظیم

انسان خواجہ فرید (ݙاݙا) دی بجاے کہیں بے فرد اذان آکھی اتے ایں صورت وچ محترمہ والدہ صاحبہ دی لولی وی وین ؤ مثل محسوس تھئی ہوسی۔

پہلوں پیت نہ پئی پیو مادی
وت ہوت بلوچ نہ رادھی
میں مٹھڑی جاون لادی
ہم بخت سڑی ݙکھ رولی

اپݨے والد محترم خواجہ نازک کریم نال انہاں دی زندگی دے آخری ݙینہاں وچ صلح تھیوݨ کنوں پہلے دی صورت حال دا مکمل بیان تھئے جیندی ودھیک تشریح دی کوئی لوڑ کوئینی۔ خانقاہ فریدیہ دے جائز متوقع جانشین دا اے المیہ تاریخ دا حصہ اے۔

توں ٹیں درشن مول نہ پیساں
تاں وی نازک نینہہ نبھیساں

اپنے عظیم ݙاݙے خواجہ فرید دی خدمت اچ حاضر تھیوݨ دی سک رہی جیڑھی جو پوری نہ تھی سگی۔ البتہ نازک نینہہ نبھیندے رہیے انہاں نال نسبی اتے روحانی تعلق قائم ہاتے رہیا۔

وچ کوٹ شہر مر ویساں
تھی در دلبر دی گولی

اے بیت تاں پیش بینی کنوں اگوں تے ودھ کے پیش گوئی دے زمرے وچ آندے تہوں ایں کافی دا اہم ترین بیت اے۔ ایں سلسلہ فریدیہ دا کوئی وی سجادہ نشین (ماسوائے خواجہ معین الدین) کوٹ مٹھن وچ فوت نئیں تھیا۔ قاضی عاقل محمد کنوں' خواجہ قطب الدین تائیں سارے سجادہ نشین چاچڑاں یا شیدانی وچ فوت تھئین۔ انہاں دا جسد مبارک (نعش) اتھوں آندا گئے اتے کوٹ مٹھن روضہ مبارک شریف اچ فنایا گئے۔ اے صرف خواجہ معین الدین سئیں ہن جیڑھے کوٹ مٹھن شہر وچ فوت

تھیئے ول اتھاہیں دفن تھئے۔ وچ کوٹ شہر مرویساں۔ دی تمنا پوری تھئی۔

تھی دَر دلبر دی گولی

روضہ شریف وچ ساریں قبریں کنوں پوادھوں اتے دروازے دی دہلیز دے نال اندر والی قبر خواجہ معین الدین دی ہے اتے ساریں کنوں پچادھی خواجہ فرید سئیں دی ہے۔

موت دا مقام اتے دفن تھیوݨ دی جا کہیں دے اپنے وس کوئے نی۔ خواجہ معین الدین دی وفات کوٹ مٹھن اِچ واقع تھیوݨ اتے روضہ شریف اِچ دروازے دہلیز دے نال دفن تھیوݨ...... تھی در دلبر دی گولی دی تشریح اے۔ جیندا ادراک امارواَئی صرف خواجہ فرید سئیں کوں ای تھی سگدا ہا...... جیند ااظہار کافی نمبر 199 وچ تھیا۔

پوری کافی وچ وِچھوڑے دی ہاں ڈال کیفیت اے مگر 3 استثنا اے اتے طربیہ انجام دی تمنا اتے شاندی ہے بند نمبر 3 گھر فخر پیاپوں پاوے، آ اُجڑی جھوک وساوے...... صلح تھی گئی اتے آخر کار ایویں ای تھیا............

کافی نمبر: 240

ص: 229

جاوید چانڈیو

صبح صادق صاجبی مانڑے پا سہرے، گانے، گاہنڑے
سبھوں پھلوِن سیجھ سُہا توں بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اَپنڑے ملک کوں آپ وسا توں پٹ انگریزی تھانڑے
سُݨ اقبال تیڈا اپئے ڈردے راجے دہشت کھا کر مَردے
میر، نواب تھئے آبر دے بے زر، مفت وِکانڑے
پیر فقیر تیکوں سبھ چھندے صوبے دار ملازم رہندے
گردا گرد کچاری بہندے افلاطون سیانڑے
فیض تیڈے دے جگ وچ قصے ذالاں، مرد گئے گھن حصے
نینگر تکڑے بُڈھڑے لِسّے نڈھڑے بال ایانڑے
خوب ہنڈائیں جند جوانی ہر دم کول وسیں دل جانی
یار پیارا یوسف ثانی ناز تیڈے مَن بھانڑے
کرے فرید ہمیش دُعائیں سانول جیویں چر جگ تائیں
تیڈے ساڈے سوہنا سائیں لگڑے نینہہ پُرانڑے

خواجہ فرید 1853ء وچ اٹھ سالیں دے ہن تاں انہاں دے پیو خواجہ خدا بخش رضا تھی گئے۔ اوں ویلھے بہاول پور دا نواب حاجی خان عرف فتح خان ہئی۔ جیندا

دورِ حکومت 58-1853ء ہئی مرزا احمد اختر ''مناقبِ فریدی'' وچ لکھدے جو:

''نواب فتح خان والئ ریاست بہاول پور وی حضرت محبوب الٰہی (خواجہ خدا بخش) دا مُرید تے معتقد ہئی۔ پیر دے وصال دا انہاں کوں وی بہوں ڈکھ ہئی۔ آخر دل دی تسلی سانگے حضرت فخر جہان کوں ارداس کیتس جو نکے صاحبزادہ صاحب (خواجہ غلام فرید) کوں میں کنیں چا رہاوٴ تاں جو انہاں دی زیارت نال میڈے من کوں تسلی رہے''۔ (مرزا احمد اختر 169)

احمد پور شرقیہ دے شاہی محلیں نال خواجہ فرید دے بلپݨ دا اے رشتہ کئی سالیں تائیں رہ گیا' اتھاں انہاں دی تربیت کیتے ماے غلام محمد تے استاد میاں جی قائم دین وی نال رہ گئے۔ اے دور ریاست بہاول پور دی آزادی دے خلاف انگریزیں دئیں سازشیں نال بھریل ہے جیندا ذکر یقیناً شاہی محلیں دے اندروں باہروں تھیندا ہوسی۔ خواجہ فرید دا مزاج یقیناً حساس ہئی کیوں جو چار سال دی عمر وچ مادا وچھوڑا تے اٹھ سالیں دی عمر وچ پیو دا فراق کوئی چھوٹی گالھ نہ ہئی۔ انہاں دا مشاہدہ وی ڈاڈھا تکھا ہئی تے انہاں دی تربیت وی کمال دی ہئی۔ انہاں ریاست بہاول پور تے پورے برصغیر دی غلامی دا ڈرامہ اپنے بلپݨ کنوں ای ڈیکھݨ شروع کیتا ہئی تے ایں ڈرامے دا مشاہدہ اوں جاہ تے بہہ کراہیں کیتا ہئی جتھاں کرداریں دا رول طے تھیندے۔ نواب تے راجے انگریزیں دے گڈے ہن تے محلات سازشیں دا گڑھ (1)۔

انہاں سازشیں دے دور وچ جڈاں خواجہ فرید دا سولہواں سال ہئی تاں 1861ء وچ انہاں رحیم یار خان المعروف بہاول خان چوتھے دے گھر پتر جمیا جیندا ناں ''جندوڈا'' رکھیا گیا تے جیڑھا ''صبح صادق'' دے ناں نال مشہور تھیا تے ول ریاست دا چوتھا صادق محمد خان نواب سڈایا۔ 1866ء وچ صادق وی یتیم تھی گیا۔ محلیں وچ سازشاں شروع تھی گیاں' تخت دے دعویدار نکل آئے ول ساڈے چار

ورہیں دے ولی عہد صبح صادق دی اماں' انگریزیں دے نیٹو ایجنٹ سید مراد شاہ گردیزی دے مشورے نال اپݨے پتر دی تخت نشینی دا اعلان کر چھوڑیا۔ تخت دے ٻنہیں دعویداریں زور پکڑیا تاں صبح صادق دی ماء لہور دے لیفٹیننٹ گورنر کوں ارداس کیتی تے گورنر بہادر ''مہربانی'' فرمیندیں ہوئیں ریاست بہاول پور کوں اپݨی سرپرستی وچ گھن گھدا۔ بریگیڈئیر نذیر علی شاہ دے لفظیں وچ:

''1866ء وچ انگریزیں ڈاڈھا ٹھہا کراہیں ایں ریاست کوں اپݨی تحویل وچ گھن تے احسان فرمایا ہئی۔ اوں زمانے دے ملتان دے انگریز کمشنر مسٹر فورڈ بہاول پورائیں آن لتھے ہن جیویں لتھے نہ ہوون سڈے تے آئے ہوون۔ اپݨی قوم دے کئی بندیں کیتے ڈبل روٹی تے مکھݨ دا ڈاڈھا انتظام فرما گئے ہن۔ اجو کے کمشنر ہاؤس دے آسوں پاسوں فورڈ صاحب دی قوم بھرا سول تے ملٹری افسریں دے بنگلے' کلب' بینڈ اسٹینڈ' اوں جاہ تے ہن' جتھاں ہن اے ڈی ایم صاحب تے سول جج صاحبیں دے دفتر ہن۔''

(نذیر علی شاہ۔ 1966ء' ص 8)

ایندے بعد تیرہ سالیں کنیں وڈھ عرصہ (جون 1866ء کنیں نومبر 1879ء) ریاست بہاول پور تے انگریزیں دی سدھی سانویں حکومت رہ گئی جینکوں ''ایجنسی دی حکومت'' آکھیندن۔ ایں دور وچ انگریزیں ریاست دا پورا نظام بدلا چھوڑیا۔ وسیبی لوکیں وچ اوپرے حاکمیں دی زور آوری تے فریب (2) دے خلاف نفرت دا احساس وی ودھیا ہوسی تے انہیں دی رسائی وی حاکمیں تئیں گھٹ تھی گئی ہوسی۔ اہیں دور وچ ریاست دے تقریباً سبھناں محکمیاں دے سربراہ انگریز مقرر تھئے اتے ریاست وچ تیرہاں تھانے وی قائم تھئے۔ انگریزیں ریاست دا پورا نظام بدلاوݨ دے نال نال نکے نواب صادق محمد خان دی ''نگرانی'' دی ذمے واری وی نبھائی۔ تیرہاں ورہیاں پچھوں اے سبھ کجھ اپݨی مرضی نال ٹِنا جوڑ کراہیں

28 نومبر 1879ء کوں نواب صاحب محمد خان چوتھے دی تاج پوشی کیتی گئی تے حکومت اوندے ''حوالے'' کر ڈتی گئی۔

اس موقعے تے ''نور محل'' بہاول پور وچ ہک ''عالیشان دربار'' لگا تے گورنر پنجاب سر رابرٹ ایجرٹن اردو وچ ہک تقریر کر تے ریاست نواب صادق خان کوں سنبھال ڈتی۔ ایں تاجپوشی دے موقعے تے مختلف شاعریں نظماں وی لکھیاں ہوسن تے مشاعرہ وی تھیا ہوسی۔ منشی محمد بخش فائق' ملتانی دی ایں تاجپوشی دی مناسبت نال ہک نظم سئیں حبیب فائق کنیں قلمی موجود ہے (3) تے اہیں موقعے دے حوالے نال خواجہ فرید وی کافی دی فارم وچ ہک مبارکبادی نظم جیندا مشہور مصرعہ ''پٹ انگریزی تھانے'' سرائیکی وسیب وچ انگریزی نوآبادیاتی قبضے دے خلاف ہک شاعر دا مزاحمتی ہوکا ہئی۔ خواجہ فرید دے پورے سرائیکی دیوان وچوں چھتراڑوں کافیاں ہن جیڑھیاں شخصیات دے حوالے نال لکھیل ہن۔ پہلی کافی نمبر 9 جیڑھی سلسلہ چشتیہ دے بزرگ خواجہ نور محمد مہاروی (وفات 1791ء) کیتے عقیدت دے جذبیں نال بھریل ہے تے ڈوجھی کافی نمبر 240 جیڑھی نواب صبح صادق کیتے محبت تے بغاوت دا سنیہا ہے۔ اے کافی ایں دعائیہ تھل (استھائی) نال شروع تھیندی ہے:

صبح صادق خان صاحبی مانیں
پا سہرے گانے گاہنے

کافی دے باقی چھی بند اپنے عہد دے حوالے نال خواجہ فرید دی بصیرت تے تجزیے دا سوجھلا گھن کراہیں صبح صادق دے کنیں وچ آزادی دی بانگ ڈیندن۔ سجاکی دے پندھ چگیندن تے راہ دا سمل وی ڈسیندن۔ اے کافی اوں دور وچ بادشاہ نال ہک فقیر دے مکالمے دی نشانی ہے جیڑھا ''نور محل'' وچ انگریزیں دی ''نگرانی'' وچ اپنی تاجپوشی دا جشن منیندا بیٹھا ہئی تے تیرہاں سالاں دی تانگھ تے جبر دی ریل عوام دی اوندے کیتے لہندی سکدی تے جشن منیندی پئی ہئی۔ خواجہ فرید اوہیں عوام

دی زبان ہئی ظلم دا در کھلدے تاں سوجھلے دی سیڑھ اندر ویہہ آندی ہے' جیندے وچ ہر شے صاف تے سوجھل نظرن پئے ویندی ہے۔

سجوں پھلوں سجھ سہا توں
بخت تے تخت کوں جوڑ چھکا توں
اپنی نگری آپ وسا توں
پٹ انگریزی تھانے

اپنی نگری آپ وساون دا اے خواب کیویں پورا تھی سگدا ہئی؟ 1843ء وچ سندھ دے پیریں دا راج رُلیا' 1849ء وچ ملتان وی ہرگیا تے 1857ء وچ دلی دا تخت وی انگریزیں دے پیریں دی دھوڑ تھیا۔ سبھ راجے مہاراجے انگریزیں دے تلوں ہن۔ پر شاعر دی پکڑ وچ تاں خواب ہن۔ ریاست بہاول پور دے میدانیں' رنگ رنگیلی روہی تے سندھو تے ستلج دئیں لہریں نال وسدے عوام دے خواب۔ ہک آس ہئی جو متاں قلات کنیں بہاول پور تائیں دِھریل' کھنڈیاں پنڈیاں عوامی قوتاں' متاں کوئی معجزہ کر ڈکھاون تے اوندی تجسیم ''صبح صادق'' دے روپ وچ تھی ونجے (4)۔

خواجہ فرید اپنے ڈسنگتی کوں حوصلہ ڈیندے' بغاوت تے انقلاب کیتے سمل دی نشاندہی کریندے۔ اونکوں اہدے جو تیں کنیں فوجی طاقت وی ہے تے ہک سیانی ٹیم وی:

سن اقبال تیڈا پے ڈردے
راجے دہشت کھا کر مردے
میر نواب تھئے آ بردے
بے زر مفت وکانے
پیر فقیر تیکوں سب چھندے

صوبیدار ۔ ملازم راہندے
گردا گرد کچہری بہندے
افلاطون ، سیانے

وَل اوانکوں یاد ڈیویندے جو تیڈے پچھوں ریاست دی عوام دی طاقت ہے جیڑھی تئیں نال ڈاڈھا پیار کریندی اے (بہاول پور وچ اَج وی بہوں سارے لوک اپݨے نوابیں کوں یاد کریندن تے انہاں نال پیار کریندن) تیڈے ناں تے انگریزیں دی غلامی دے تیرہاں قاتل سال ایں عوام دے اندر کوں کھاگھن اے سبھے تیڈی تانگھ وچ ہن کیوں جو توں عوام دوست حاکم ہیویں:

فیض تیڈے دے جگ وچ قصے
ذالاں مرد بگے گھن حصے
نینگر، تکڑے، بڈھڑے، لسے
نندھڑے بال ایاݨے

کافی دے چھیکڑی ڈوں بنداوں خاص تعلق دا اظہار ہن جیڑھا خواجہ فرید تے صبح صادق دے وچ ہئی (5)۔ نواب صبح صادق نال خواجہ فرید دا تعلق کہیں وجدانی سطح تے وی ہئی کیوں جو صبح صادق شاعری، موسیقی، تے قصوری نال محبت کرݨ والا ہئی تے عشق دے پندھڑے تے بھوگ وی اوندی روح وچ رلیل ہن (6)۔ زبانی روایتیں وچ نواب دی ہک داستان عشق وی ملدی ہے جیڑھی اوندی حیاتی وچ بہوں اہم ہئی۔ خواجہ فرید تے نواب صادق وچالے ''محرم راز'' دا رشتہ وی ہئی۔ ایجھا رشتہ جیڑھا بولݨ باجھ ای سبھ کجھ سمجھا ڈیندے۔ خواجہ فرید چھیکڑی بندیں وچ اوہیں رشتے دے حوالے نال اپݨی گالھ دا اعتبار ڈیویندے:

خواب ہنڈائیں جند جوانی
ہر دم کول وسیں دل جانی

یار پیارا یوسف ثانی
ناز تیڈے من ۔ بھاݨے
کرے فرید دعائیں
سانول جیویں چر جگ تائیں
تیڈے ساڈے سوہݨا سائیں
لگڑے نینہہ پراݨے

ایں عشق پیشہ تے آشفتہ حال مرید صادق حاکم کوں خواجہ فرید بغاوتیں نال سنگری پنگری نظم تاں سݨائی پر بغاوتیں دا حال کتھائیں تاریخ دی دھوڑ وچوں کڈھݨا پوسی۔ اللہ جاݨے کیا تھیا؟ کوئی ریکارڈ ہتھ وساکینی پر کتھائیں ناکام بغاوتاں تے ادھورے خواب حالی وی جاگدے پئے ہوسن تے نویں آبادیاتی جبر دے ماریل پوری دنیا دے مظلومیں کیتے خواجہ فرید دا اے مستانہ نعرہ اَج وی جیندا اے جو:

اپݨی نگر آپ وسا توں
پٹ انگریزیں تھاݨے

کافی نمبر:238

ص نمبر:228

ڈاکٹر اسلم انصاری

شہ رانجھا البیلا
جوگی جادوگر وے

راول بنسی جوڑ سُنائی وسر ہیگم گھر دَر وے
یار رنجھیٹے مُرلی واہی کر کر پیچ ہنر وے
انہد بین بجا مَن موہیس رُلدی بُوٹے جھر وے
گنتے گنتے بُندے گَل جھپ مالا رہندے حسن نگر وے
تخت ہزاروں رانجھن آیا ہیر تتی دے گھر وے
جوگی تھیساں خاک رمیساں رُلساں شہر بحر وے
ماء پیو چھوڑ بگی لڑ تیڈے بُجھ زیور بُجھ زر وے
اتنا ظلم مناسب ناہیں رب کولوں کجھ ڈر وے
رانجھا جوگی میں جگیانی ڈتڑی عشق خبر وے
یار فرید نہ وسرم ہرگز سِکدی ویساں مر وے

حضرت خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری حقیقت تے معرفت دے رمزاں دا سمندر ہے، جیکوں جیکوں توفیق ملدی اے، ایں سمندر وچوں موتی کڈھ آندے۔

خواجہ فریدؒ دے اکثر کافیاں دی ہک الگ فضا تے الا میل ہے، رمزاں تے علامتاں دے نویں توں نویں رنگ ہن، جیڑھے ساکوں روحانی دنیاواں وچ گھن ویندن تے ساڈے جذبیاں کوں ہروار ہک نویں تازگی تے شدت عطا کریندن۔

حضرت خواجہ سئیں دی ہک کافی جیڑھی دیوان دے آخری کافیاں وچوں ہے، ایں ویلے ساڈے سامنڑے ہے...... ایں کافی وچ رانجھے دے جگ مشہور رومانی کردار کوں حقیقت دی ہک رمز یا علامت دے طور تے ورتیا گئے۔ ہیر دی حیثیت وی علامتی ہے، تے کافی دے الفاظ ہیر دی زبانی آکھے گئین۔ سسی پنوں تے عمر ماروی دی طرحاں ہیر رانجھا دے کردار کوں وی خواجہ صاحب نے علامتی گہرائی دے نال ورتے، تے جذبہ عشق دی ترجمانی کیتے لفظاں دی اوٹ بنڑائی اے۔ پر اے رمزاں یا علامتاں ہروار کہیں نویں رنگ، کہیں نویں کیفیت کوں بیان کریندن۔ مثلاً ایں کافی وچ رانجھے دے جوگی بنڑن دے عمل کوں رانجھے دی شخصیت دا لازمی حصہ بنڑایا گئے۔ رانجھے دا جوگی بنڑن، ایں کہانی دی ہک بہوں وڈی رمز اے، جیندے معنیاں تے زیادہ غور نئیں کیتا گیا۔ اساں وی ایں ویلے صرف خواجہ صاحب دی کافی دے حوالے نال مختصر گالھ کریسوں جو رانجھے دی جوگی بنڑ ونجنڑ دی صفت یا خصوصیت نے اوندی ذات کوں ہک نویں طرف ڈتی تے خواجہ سئیں اپنی ایں کافی وچ ایندے رمزیاتی معنی اجاگر کریندن۔ اے کافی کل بارہاں شعراں تے مشتمل ہے، جینکوں اساں کافی دے بارہاں بند وی آکھ سگدے ہیں، کافی غزل دی شکل وچ ہے، ایندے پہلے چار بند ایں ہن:

شہ رانجھا البیلا جوگی جادو گر وے
راول بنسی جوڑ سُنائی وسر ہیگم گھر وے
یار رانجھیٹے مرلی واہی کر کر پیچ ہنر وے
انہد بین بجا من موہیں رُلدی بوٹے جھر وے

سرتوں مراد روح انسانی ہے جیڑھی اپنی اصل توں جدا تھی ڳئی ہے تے وصال واسطے ترڑپدی پئی ہے۔ کافی دے اگلے چار بند ہن:

گنے گنے بُندے گل جھپ ماہاں — رہندے حسن نگر دے
تخت ہزاروں رانجھݨ آیا — ہیر تتی دے گروے
جوگݨ تھیساں، خاک رمیساں — رولساں شہر بحر وے
ما پیو چھوڑ لگی لڑ تیڈے — سانول کاری کروے

اے بندوی ہوں کیفیت کوں بیان کریندن، البتہ انہاں شعراں وچ ہیر خود جوگݨ بݨݨ دی ڳالھ کریندی پئی ہے، تے ول ہک دفعہ اپݨے سانول محبوب کوں پارتاں ڈیندی پئی ہے، اتھاں محبوب دا کردار مُرشد کامل دا وی تھی سگدے، جیکوں پارت ڈتی ویندی پئی ہے جو میں سارے دنیا دی سکونت چھوڑ کے تیڈے لڑ لگی ہاں۔ ہُݨ کوئی کاری ضرور کریں، یعنی میڈی رہنمائی صحیح معنیاں وچ کریں۔

کافی دے آخری شعر ہن:

باجھ پریں دے باجھ نہ کائی — بٹھ زیور، بٹھ زر وے
اتنا ظلم مناسب ناہیں — رب کولوں کجھ ڈروے
رانجھا جوگی میں جوگیاݨی — ڈتری عشق خبر وے
یار فرید نہ وسرم ہرگز — سکدی ویساں مروے

محبوب دے بغیر کوئی پناہ، کوئی ٹکاݨا کوئے نئیں، زیور تے زر بٹھ پئے، انہاں کوں کیا کرݨے، اصل ڳالھ اے ہے جو محبوب ساڈی جاہے پناہ ہووے۔ ول محبوب کوں کیا لگے جو ایڈا ظلم مناسب کوئے نہیں۔ خدا کولوں ڈرنا چاہیدے، تے لڑ لگیاں دی لاج پالݨی چاہیدی ہے۔ ولدا ہیروں زبانی آکھیا ڳئے جو رانجھا جوگی تے میں اوندی جوگیاݨی ہاں، تے اے فیصلہ خود عشق نے ڈتے، آخری شعر ہے جو محبوب میکوں ہرگز نہ وسرسی، بھانویں جو سِکدی مرویساں۔ پر محبوب کوں ہرگز نہ بھلیساں۔

ایں کافی دی ساری فضا لوک رومان دے علامتاں دے ذریعے وجود وچ آندی ہے، تے زیادہ تر عشق حقیقی دے جذبے دی تشریح کریندی ہے، ایندے باوجود ایندے وچ مجاز دیاں جھلکیاں وی ہن تے حیاتی دے مادی پہلوواں دی جھلک وی محسوس تھیندی ہے، مجموعی طور تے ایں کافی وچ روح انسانی اے عہد و پیمان دی تجدید ہے، یا ڈوجھے معنیاں وچ حیاتی دے حسن نال شاعر دی سچی سنگت تے سکونت دا احساس ہے، جیندے وچ حیاتی دی تعمیر تے تکمیل دا عہد تے سدھراں پوری طرحاں موجود ہن۔

ایں کافی وچ ساکوں داخلی تے خارجی زندگی دا ربط نظر آندے تے جذبے دی سچائی بنیادی تصور دے طور تے اُبھردی نظر آندی ہے۔

کافی نمبر:238

ص نمبر:228

ڈاکٹر اسلم انصاری

شہ رانجھا البیلا
جوگی جادوگر وے

راول بنسی جوڑ سُنائی — وِسر بَیم گھر دَر وے
یار رنجھیٹے مُرلی واہی — کر کر پیچ ہُنر وے
اَنہد بین بجا مَن موہیس — رُلدی بُوٹے جھر وے
گنّے گنّے بُندے گل جھپ مالا — رہندے حسن نگر وے
تخت ہزاروں رانجھن آیا — ہیر تتی دے گھر وے
جوگی تھیساں خاک رَمیساں — رُلساں شہر بحر وے
ماء پیو چھوڑ لگی لڑ تیڈے — بَھ زیور بَھ زر وے
اتنا ظلم مناسب ناہیں — رب کولوں کجھ ڈر وے
رانجھا جوگی میں جگیانی — ڈِتڑی عشق خبر وے
یار فرید نہ وِسرم ہرگز — سِکدی ویساں مر وے

حضرت خواجہ غلام فریدؒ دی شاعری حقیقت تے معرفت دے رمزاں دا سمندر ہے‘ جیکوں جیکوں توفیق ملدی اے‘ ایں سمندر وچوں موتی کڈھ آندے۔

خواجہ فریدؒ دے اکثر کافیاں دی ہک الگ فضا تے اَلا میل ہے‘ رمزاں تے علامتاں دے نویں توں نویں رنگ ہِن‘ جیڑھے ساکوں روحانی دنیاواں وچ گھن ویندن تے ساڈے جذبیاں کوں ہرواری ہک نویں تازگی تے شدت عطا کریندن۔

حضرت خواجہ سئیں دی ہک کافی جیڑھی دیوان دے آخری کافیاں وچوں ہے‘ ایں ویلے ساڈے سامنے ہے ...... ایں کافی وچ رانجھے دے جگ مشہور رومانی کردار کوں حقیقت دی ہک رمز یا علامت دے طور تے ورتیا گئے۔ ہیر دی حیثیت وی علامتی ہے‘ تے کافی دے الفاظ ہیر دی زبانی آکھے گئین۔ سسی پنوں تے عمر ماروی دی طرحاں ہیر رانجھا دے کردار کوں وی خواجہ صاحب نے علامتی گہرائی دے نال ورتے‘ تے جذبہ عشق دی ترجمانی کیتے لفظاں دی اوٹ بنائی اے۔ پر اے رمزاں یا علامتاں ہرواری کہیں نویں رنگ‘ کہیں نویں کیفیت کوں بیان کریندن۔ مثلاً ایں کافی وچ رانجھے دے جوگی بݨن دے عمل کوں رانجھے دی شخصیت دا لازمی حصہ بݨایا گئے۔ رانجھے دا جوگی بݨن‘ ایں کہانی دی ہک بھوں وڈی رمز اے‘ جیندے معنیاں تے زیادہ غور نئیں کیتا گیا۔ اساں وی ایں ویلے صرف خواجہ صاحب دی کافی دے حوالے نال مختصر گالھ کریسوں جو رانجھے دی جوگی بݨ ونجݨ دی صفت یا خصوصیت نے اوندی ذات کوں ہک نویں طرف ڈِتی تے خواجہ سئیں اپݨی ایں کافی وچ ایندے رمزیاتی معنی اجاگر کریندن۔ اے کافی کل بارہاں شعراں تے مشتمل ہے‘ جینکوں اساں کافی دے بارہاں بند وی آکھ سگدے ہیں‘ کافی غزل دی شکل وچ ہے‘ ایندے پہلے چار بند ایں ہِن:

شہ رانجھا البیلا جوگی — جادو گر وے
راول بنسی جوڑ سُنائی — وِسر گیم گھر وے
یار رانجھیٹے مرلی واہی — کر کر پیچ ہنر وے
انہد بین بجا من موہیں — رُلدی بوٹے جھر وے

کافی نمبر: 47

ص نمبر: 60

ڈاکٹر اسلم انصاری

رتھ ڈھیمیں ڈِمیں ٹور

میڈا دستہ نرم کرور دا — متاں وَنگیں لگم ٹکور
رتھ تے پہندی دَرگ نہ سہندی — ہم طبع کمزور
روز ازل دی پاتم گِل وچ — برہوں تیڈے دی ڈور
شالا مولھ سلامت نیواں — راہ اِچ لڑدن چور
جیکر رتھ بیٹھیں تھک پوساں — گھوڑا گھنساں بور
سوکھا تیز لغام دا کولا — نہ اوکھا سر زور
رانجھن تے میں جوڑ کوں جوڑوں — جوڑ جُڑیندے جوڑ
سِک تے طلب ملن دی سینے — روز نَواں ہم شور
پندھ اڑانگے دِلڑی تانگھے — جلد پچاویں توڑ
میں تے یار فرید منیسوں
رَل مِل شہر بھنبھور

حضرت خواجہ غلام فرید رحمتہ اللہ علیہ دا کلام حیاتی دے روحانی سچائیاں توں بھرپور ہے، آپ دے نویکلیاں خوبیاں اے ہن جو کلام وچ ترنم وی ہے تے سوز گداز تے تڑپ وی ہے۔ شعریت وی ہے تے تصوف دے رمزاں وی ہن۔ فطرت دا بیان وی ہے تے وسیب دے رنگ وی ہن۔ حسنِ حقیقی کیتے روحِ انسانی دی ازلی تڑپ وی ہے تے عشق مجازی اِچ وچھوڑے تے ملاپ دے قصے وی۔ غرض ہک بلند پایہ شاعر تے کامل صوفی دے انداز دی ایں شاعری اِچ پوری طرحاں ظاہر ہن۔

انہاں شعراں دے لفظی معنی ہن۔ شہ رانجھا بہوں البیلا یعنی ناز و انداز دا مالک ہے۔ او جوگی اے، بلکہ جادوگر ہے، اوں نے بہوں جیس جوڑ بنا نال بنسری وجاہی ہے جو میکوں گھر تے ور وسر گئین۔ اے یار انجھا، مرلی وجاون والا ہے، تے مرلی وجاون وچ ایں نے سو سو پیچ کیتن تے ہنر ڈکھائن۔ ایں نے مرلی کیا وجائی ہے، دراصل انہد دی بین وجائی سی، جیکوں سُن کے میں سب کجھ چھوڑ کے نکل پئی ہاں تے ہُن جھر جنگلاں وچ اوندی کھوج وچ رُلدی ودی آں۔

کافی دی فضا توں صاف ظاہر تھیندے جو خواجہ صاحب عشق مجازی دے حوالیاں کوں عشق حقیقی دی کیفیات کوں بیان کرن کیتے استعمال کریندن۔ رانجھے دے نال فوری طور تے شہ دا لفظ استعمال کر کے اونکوں ہک بلند مقام ڈِتا گئے، شوہ تے شہ توں مراد گو بادشاہ ہے، پر ایندے معنی اصل یا حقیقت دے وی ہن۔ ول اوندے کیتے البیلا، جوگی تے جادوگر دے الفاظ ورت کے اوندی کجھ صفات ڈسیاں گئین۔ اوندے جوگ کوں، فوری تے جادوگری نال منسوب کیتا گئے تے ول راول دی صفت استعمال کر کے بنسری وجانون دے عمل کوں اوندے نال منسوب کیتا گے۔ بنسری وجانون وچ اوندے پیچ تے ہنر دا ذکر کیتا گئے۔ تے اخیر اینکوں ''انہد بین'' قرار ڈے تے ایندے اثرات ڈسے گئین۔

خواجہ صاحب نے انہد بین یا انہد مُرلی دا لفظ اپنی شاعری وِچ کئی واری ورتے، تے اے صوفیا دی ہک خاص اصطلاح ہے، ایں توں مراد او آواز اے جیڑھی ازل توں ابد تک وَیندی پئی اے، ہیں کوں صوت سرمدی وی آکھیا گے۔ صوفیا دا خیال ہے جو جیڑھا ایں صوت سرمدی کوں ہک واری سُن گھندے ول اوکوں بئی کوئی آواز نہیں بھاندی، تے آخر آخر او ایں آواز توں سوا بئی کوئی آواز سن وی نہیں سگدا۔ غرض لفظ ''انہد بین'' دے ذریعے خواجہ صاحب نے ظاہر کر ڈِتے جو او رانجھے دے لفظ کوں محض رمز یا علامت دے طور تے استعمال پے کریندن۔ چنانچہ ایں حساب نال

ایندے وچ شک نئیں جو خواجہ سئیں دی شاعری وچ معنے دے کئی تہاں موجود ہن انہاں دے کلام دی تاثیر دی ہک وجہ اے وی ہے جو او انسانی عقل و وجدان کوں کئی طرحاں نال مسحور کریندے' زیادہ تر اے کلام علامت اتے استعارے دے ذریعے روحِ انسانی دی گہرائیاں نال ہم کلام تھیندے تے اساڈے احساسات دے تاراں کوں کئی انداز نال چھڑیندے۔ خواجہ صاحب دے کلام دا انسانی لہجہ بیک وقت کئی نسائی کرداراں دی آواز سُݨویندے۔ اے آواز روہی دی کہیں عام مگر دل زدہ نینگر دی آواز ہے تے سسّی' یا ہیر یا سوہݨی دی آواز وی ہے' سب توں ودھ کے اے جو اے انسانی سائیکی دی آواز وی ہے۔ اے نازک مزاج' نویں پرنی ہوئی کنواری وی ہے' تے محبوب دے بے نیازیاں دی ماری ہوئی تے محبوب دی یاد توں لتھی ہوئی تے وسیب دے طعنیاں دا شکار عورت وی ہے۔ ڈٖٹھا ونجے تاں خواجہ سئیں نے ایں ہک آواز وچ کئی آوازاں دی گونج تے پرچھانویں بھر ڈٖتن۔ انہاں دی ہک کافی ہیں آواز دا ہک الگ تے رنگ پیش کریندی ہے۔ کافی مشہور ہے۔ رتھ دھمیں دھمیں ٹُور۔ کافی بہوں لمبی نہیں' اساں ایندا متن پڑھدے ہَیں چا۔ فرمیندن:

رتھ دھمیں دھمیں ٹور

میڈٖا دستہ نرم کرور دا　　　متاں ونگیں لگیم ٹکور

رتھ: اَج توں سو سال پہلے ہک عام سواری ہئی' جیندے وچ ڈٖاند یا گھوڑے جُتے ویندے ہَن' ایں کافی وچ ہک نازک مزاج نینگر دا اندرونی مکالمہ ہے' جیڑھا دراصل تاں خود کلامی ہے' پر رتھ بان کوں مخاطب کرݨ دی وجہ کر کے مکالمہ وی بݨ ڳئے' اے حساس تے نازک ملوک شہزادی وی تھی سگدی ہے تے نویں پرنی ہوئی کنواری وی'...... رتھ بان کوں آہدی ہے جو رتھ کوں اصلوں آرام نال چلا' جو میڈٖے کچ دیاں چوڑیاں دا دستہ بہوں نرم شیشے دا ہے' کتھائیں اے ناں ہووے جو رتھ کوں دھکا لڳے تے چوڑیاں بُورا تھی پوِن'...... فرمیندن:

رتھ تے باہندی' ڈرگ نہ سہندی　　　ہم . طبع کمزور

روز ازل دی پاتم گل وچ　　　برہوں تیڈٖے دی ڈٖور

شالا مولھ سلامت نیواں　　　راہ وچ لڑدِن چور

اَہدن رتھ تے بہہ کے تیں کہیں قسم دی دَڑگ نہیں سہہ سگدی جو میڈٖی طبعیت بہوں کمزور ہے' اصل وچ اے محبوب' میں تاں ازل دے ڈٖینہ توں تیڈٖی جدائی دی ڈٖور گل وچ پاتی ہوئی ہم' ہیں پاروں جدائی دا ڈٖر میڈٖے روئیں روئیں وچ سمایا ہوئے۔ پر' رتھ تے بہوݨ تاں وی ضرور ہے' جو محبوب کوں ملݨ دی تانگھ وی شدید ہے'...... سفر دے بارے وچ خبر اے وی ہے جو راہ وچ چور اَن پوِن تے لڑ بھڑ کے مَڈٖی مُوڑا کھس گھندن۔ شالا' یعنی خدا کرے جو میں اپݨا مولھ سلامت گھن ونجاں'...... کافی دے ترجھے شعر توں ای ایندے وچ صوفیانہ رنگ پیدا تھی ویندے۔

رتھ جسمِ انسانی دی علامت ہے تے نازک مزاج کنوار روحِ انسانی وی' اے سفر حیاتی دا سفر ہے' جیندے وچ اوکھ سوکھ دے کئی مرحلے ہَن' ہے اے روز ازل دا گنڈھیا ہویا سانگا تے وچھوڑے دی ڈٖور' توں اے گل وچ پاتی ہوئی ہے'...... رستے وچ مال لُٹ گھنݨ آلے چور وی آ پوِن'...... خدا کرے اصل دی خیر ہووے' تو مولھ سلامت گھن ونجوں۔

جیکر رتھ بیٹھیں تھک پوساں　　　گھوڑا گھنساں پُور

سوکھا' تیز' لغام دا گولا　　　ناں اوکھا سر زور

اتھاں کافی دا رُخ ہک دفعہ ول باہر دی طرف تھی ڳے تے وسیب دا خارجی رنگ اُبھر آئے' رتھ دا سفر کوئی اتنا آسان نئیں ہوندا۔ فرمیندن جو جے کر رتھ تے بیٹھیں تھک پوساں تاں بور گھوڑا گھن گھنساں۔ جیندیاں خوبیاں اے ہوسن جو سواری کرݨ وچ سوکھا ہوسی' تیز ریس تے لغام دا گولا ہوسی' اوکھا تے سر زور نہ ہوسی۔ لغام دا گولا او گھوڑا ہوندے جیڑھا اشاریاں تے چلے تے اوندی لغام کوں زور زور نال نال

چھکݨا نہ پووے' انہاں شعراں دی رمزیاتی تشریح ذرا مشکل ہے' آکھیا ونج سگیندے جو خواجہ صاحب دا ایمان شاید اے ہے جو اگر سلوک دے رستے تے مشکلات نہیں آیان تاں میں کوئی متبادل رستہ اختیار کریساں۔ فرمائے گئیں:

رانجھݨ تے میں جوڑ کوں جوڑوں — جوڑ جوڑیندا جوڑ

رانجھݨ یعنی محبوب تے میں دراصل قدرتی طور تے ہک ٻئے کیتے ٻݨائے گئے ہیں تے اے جوڑ دراصل جوڑ جوڑن والے یعنی کارسازِ حقیقی نے ای جوڑے...... لفظ جوڑ دے معنوی تنوعات کولوں خوب فائدہ اٹھایا گئے تے لفظی اعتبار نال "جوڑ" ......یعنی وصل دی فضا قائم کیتی گئی ہے۔ آکھدن:

سک تے طلب ملݨ دے سینے — روز نواں ہم شور
پندھ اڑانگے' دلڑی تانگے — جلد پچانویں توڑ
میں تے یار فرید منٹیسوں — رَل مل شہر بھنبھور

میڈے سینے وچ ملݨ دی سِک تے طلب شدید ہے' بلکہ ہر روز' ہر ڈینہہ ہک نواں شور سینے وچوں اُٹھیندے' پندھ ٻہوں اوکھے ہن' پر ول وی تانگھ زیادہ ہے' رتھ بان' جلدی منزل تے پچانویں......اے فرید! منزل تے پہنچ گیوسے' تاں ول میں تے یار رَل مل کے شہر بھنبھور کوں منٹیسوں' یعنی رَل مل کے شہر بھنبھور وچ راہسوں تے وسیسوں۔ کافی دے مکھݨ تے اَن کھلدے جو کافی دراصل سسّی دی آواز وچ ہے تے اے سارا منظر نامہ دراصل سسّی دے اندر اُبھرݨ والا ہے آواز دا سراب ہے' جیندے وچ تھل وچ رُلدی سسّی فرض کریندی پئی ہے جو اور تھ تے ٻہہ کے شہر بھنبھور دا سفر پئی کریندی ہے' ایکوں اساں راہِ سلوک دے سالک دا سفرنامہ وی آکھ سڳدے ہیں تے انسانی سِکاں تے سدھراں دا پیدا کیتا ہویا فریب خیال یا Hallueination وی......ایں نازک تے خوبصورت کافی دی معنوی بݨت سادہ نہیں' بلکہ تہ دار تے پیچیدہ ہے......اتے روحانی سفر دی معنویت کوں ظاہر کریندی ہے۔

کافی نمبر: 22

ص نمبر: 34

محمد اسلم میتلا

اِتھاں مَیں مُٹھڑی نِت جان بلب — اوتاں خوش وسدا وچ ملک عرب
ہر ویلے یار دی تانگ لگی — سُنجے سینے سِک دی سانگ لگی
ڈکھی دِلڑی دے ہتھ ٹانگ لگی — تھئے مِل مِل سُول سموں لے سب
تی تھی جوگݨ چودھار پھراں — ہند' سندھ' پنجاب تے ماڑ پھراں
سُنج بار تے شہر' بزار پھراں — متاں یار ملم کہیں سانگ سبب
جیں ڈینہہ دا نینہہ دے شینہہ پھٹیا — لگی نیش ڈکھاندی' عیش گھٹیا
سبھ جوبن جوش خروش ہٹیا — سُکھ سڑ گئے' مر گئی طرح طرب
تونڑے دِھکڑے دھوڑے کھاندڑی آں — تیڈے نام توں مُفت وِکاندڑی آں
تیڈے باندیاں دی میں باندڑی آں — تیڈے دَرد دے کُتیاں نال ادب
وہ سوہݨا ڈھولݨ یار سجݨ — وہ سانول ہوت حجاز وطن
آ ڈیکھ فرید دا بیت حزن
ہم روز ازل دی تانگھ طلب

ایں کافی دا مرکزی خیال حبِ رسولؐ ہے۔ اے کافی مطلع نال شروع تھیندی ہے تے ایں توں بعد ایندے وچ پنج مثلث بند ہن۔ موضوع دے اعتبار نال اینکوں نعت وی آکھیا ونج سگدا ہے۔ کیوں جو نعت وچ رسول کریمؐ نال محبت' عقیدت دا اظہار کیتا ویندے۔ اونویں وی کہیں وی مسلمان دے دل وچ رسول کریمؐ دی محبت دا موجود ہوون اوندے ایمان کیتے ضروری ہے۔ نہ صرف اے ضروری ہے بلکہ ماپیو تے اولاد دی محبت توں وی زیادہ محبت رکھݨ ضروری ہے۔

اتھاں میں مُٹھڑی بنت جان بلب

سُوہنا خوش وسدا وچ ملک عرب

خواجہ صاحب اپنْی محبت تے عقیدت دا رسول کریمؐ نال اظہار ایں طرحاں کریندن جو میں ہر وقت مشکل وچ ہاں تے میڈی جان ہوٹھاں تے آئی ہوئی ہے تے میڈا محبوب میڈا ہادی ملک عرب وچ خوش پیا وسدا ہے۔ ہجر دی کیفیت بیان کیتی گئی ہے تے زیارت تے دیدار دی خواہش دا اظہار کیتا گیا ہے تاں جو دل کوں قرار تے راحت محسوس تھیوے تے اوایویں ممکن ہے جو دیدار' زیارت تے حاضری دی توفیق تھیوے۔

ہر ویلے یار دی تانگ لگی — سینْیں سینے سک دی سانگ لگی
ڈُکھی دِلڑی تے ہتھ ٹانگ لگی — تھئے مِل مِل سُول سموے سب

لفظی معنیٰ اے تھئے جو ہر ویلے میکوں محبوب دا انتظار ہے۔ میڈے ویران سینے وچ چاہت دی برچھی لگی ہے۔ ڈکھی دل کوں اے سہارا ملیا ہے جو سارے غم تے الم کٹھے تھی گئے ہن۔ مرادی معنیٰ اے تھئے جو ہر ویلے محبوب دے ملنْ دی تانگھ رہندی ہے۔ سُنجے تے ویران سینے دے وچ وی محبت ہے تے اوایویں تسکین پاسگدی ہے جو محبوب دا دیدار تھیوے یا اوندے دَر تے حاضری دی سعادت نصیب تھیوے۔ دل ہر ویلے غمزدہ رہندے تے اینکوں سہارا اے ملیا ہے جو سارے ڈکھ کٹھے تھی گئے۔ اے سہارا ایں طرحاں بنْیا ہے جو جیڑھے ویلے ڈکھ سارے کٹھے تھی ونجن تاں ول ڈکھ دا احساس گھٹ تھی ویندے۔

تتی تھی جوگنْ چودھار پھراں — ہند سندھ پنجاب تے ماڑ پھراں
سُنج بر تے شہر بازار پھراں — متاں یار ملم کہیں سانگ سبب

میں سوختہ جگر جوگنْ دی طرحاں اپنْے محبوبؐ دی تلاش وچ ہر پاسے پھردی وَدی ہاں۔ ہند، سندھ، پنجاب تے مارواڑ وچ پریشان حالت وچ پھردی وَدی ہاں تے

محبوب دی تلاش جاری ہے۔ کڈاہیں ویرانے شہراں تے بازاراں وچ ایں طرحاں ماری ماری پھردی ہاں جو کہیں حیلے یا سبب محبوب دا قرب نصیب تھی ونجے۔ بنیادی طور تے ایں بند وچ وی حبِ رسولؐ دا جذبہ وافر نظر آندا ہے تے شاعر رسول کریمؐ دی قربت تے رضا دی تلاش وچ ہے۔ چودھار پھرنْ دا مطلب اے ہے جو اللہ دے نیک بندیاں نال رابطہ وی ضروری خیال کیتا گیا ہے تاں جو کہیں نہ کہیں حیلے یا سبب رضا دا حصول ممکن تھی ونجے۔ سُنج بر یعنی ویرانے وچ وی پھرنْ دا مطلب اے ہے جو یکسوئی نال اللہ تے اوندے رسولؐ دی رضا' عبادت تے مجاہدے نال نصیب تھی ونجے۔

جَیں ڈینہہ دا نینہہ تے شینہ پھٹیا — لگی نیش ڈکھاندی عیش گھٹیا
سب جوبن جوش خروش ہٹیا — سُکھ سڑ گئے مرگئی طرح طرب

جَیں ڈینہہ دا عشق دے شینہ زخمی کیتا ہے تے ڈکھاں ڈنگ مارے ہن اوں ڈینہہ دا عیش ختم تھی گیا ہے۔ جوانی دا سارا جوش وی ختم تھی گیا ہے۔ سُکھ وی سڑ گئے ہن تے عیش آرام دی حیاتی دا دور وی ختم تھی گیا ہے۔ مطلب اے ہے جو جَیں ڈینہہ دا عشق رسولؐ نصیب تھیا ہے اوں ڈینہہ دا دنیاوی عیش آرام گھٹ تھی گیا ہے یعنی اوندی حیثیت عاشق دی نظر وچ گھٹ تھی گئی ہے تے اپنْے عشق دی مستی وچ سرشار رہندے۔ جوانی دا سارا جوش خروش ختم تھی گیا ہے تے جوانی دیاں اُمنگاں عشقِ رسولؐ دے سامنْے کوئی حیثیت نی رکھدیاں۔ ہُن تاں سُکھ دا مطلب اِی کجھ بیا تھی گیا ہے تے دنیاوی سکھ کوئی حیثیت نی رکھدے۔

توڑے دھکڑے دھوڑے کھاندی ہاں — تیڈے نام توں مفت وکاندڑی ہاں
تیڈیاں باندیاں دی میں باندڑی ہاں — ہے در دے کُتیاں نال ادب

توڑیں جو میں دھکے دھوڑے کھاندی وَدی ہاں تے پریشان حال ہاں پر تیڈے ناں توں مفت وِک چکی ہاں تیڈیاں باندیاں دی وی باندی ہاں تے تیڈے

وَردے کُتیاں داوی ادب کریندی ہاں۔ عاشق اپݨی حالت زار داذکر کریندیں ہوئیں آکھدے جو اپݨے محبوب دی محبت وچ دردر دے دھکے کھادے ہن تے محبوب دے ناں توں ہر شے قربان ہے۔ محبوب دے احکام دی تعمیل کیتے باندی بݨ کے عمل کرݨ وچ راحت محسوس تھیندی ہے۔ عشق تے محبت داجذبہ ایڈا وافر ہے جو محبوب دے دَر دے کُتیاں دا ادب کرݨ وی باعثِ سعادت ہے۔

واہ سُوہݨا ڈھولݨ یار سجݨ — واہ سانول ہوت حجاز وطن
آڈیکھ فرید دا بیت حُزن — ہم روز ازل دی تانگھ طلب

اے میڈے پیارے محبوب تیڈا وطن حجاز ہے۔ فرید دا غم خانہ یعنی گھر وی آ کے ملاحظہ فرما کیوں جو ہیں گالھ دی روز ازل توں خواہش رکھدا ہاں۔ خواجہ صاحب رسول کریمؐ دے کرم دی ہر ویلے تانگھ رکھدن تے عرض کریندن جو اوندا غم خانہ ڈٹھا ونجے۔ مطلب اے جو اوندے اُتے کرم دی بارش کیتی ونجے اے خواہش تے حسرت روز ازل توں فرید دے دِل وچ موجود ہے۔ فرید دی جیکر اے حسرت پوری تھی ونجے تاں اونکوں بئی کہیں خواہش دی طلب اِی نہ رہ ویسی۔

کافی نمبر: 21
ص نمبر: 34

محمد اسلم میتلا

ہے ہے یار بروچل — ہک تِل ترس نہ کیتا
کر کے سخت نمانی — اپݨے نال نہ نیتا
ہجر پیالہ ازلوں — میں مُٹھڑی لو پیتا
جِیں ڈینہہ سجݨ سدھائے — ڈُکھ آیا سُکھ بیتا
سُول کُللڑا کوجھا — لُوں لُوں رَگ رَگ سیتا
اصلوں محض وِسارئیس — لا کر پرم پلیتا
روہ فرید لتاڑاں — شالا کھانوِم چیتا

دیوان فرید دی اے کافی نمبر 21 ہے۔ دیوان فرید یا کلام فرید صرف کافیاں تے مشتمل ہے۔ انہاں کافیاں وچ خواجہ صاحب نے اِوہمہ گیریت پیدا کیتی ہے جو ہر صنفِ شاعری دی جھلک مختلف کافیاں وچ نظر آندی ہے۔ غزل، نظم، مثنوی، گیت تے قصیدے دی جھلک تاں کلام فرید وچ عام ہے۔ مختصراً اے آکھیا ونج سگدے جو کافی او پھلاں بھری چنگیر ہے جیندے وچ ہر قسم دے پھل موجود ہن۔

اَج دی کافی وی غزل نما کافی ہے۔ جیندے وچ مطلع کوئینی پر باقی

سارے لوازمات غزل والے موجود ہن۔ غزل متردف دی شکل سامنے آئی ہے۔ قافیہ ردیف ڈوہاں دی جاہ صرف ردیف توں کم گھدا گیا ہے۔ ایں کافی دا مرکزی خیال جدائی تے محرومی ہے۔ سسّی دی زبانی ہجر تے جدائی دے درد دا اظہار کیتا گئے۔ ہر شعر الگ اِکائی ہوون دے باوجود مرکزی خیال نال جڑیا ہویا ہے تے ایں غزلِ مسلسل دی صورت وی نظر آندی ہے۔

ہے ہے یار بروچل　　ہک تِل ترس نہ کیتا

شاعر نے جدائی دی حالت وچ اپنی خستہ حالی تے بے چارگی دا اظہار سسی دی زبان وچ علامتی طور تے کیتے۔ جیڑھی اپنے محبوب یعنی پنوں کوں مخاطب کر کے آکھدی ہے۔ افسوس ہے اے میڈے محبوب جو میڈی تباہ حالی تے تیکوں ذرا وی رحم نی آیا۔ مراد اے ہے جو میڈی بے چارگی تے بربادی دا تیکوں علم وی ہے تے ول وی میڈی دلداری نو ہی کیتی۔ میں کیڈی قسمت دی ماری ہاں۔

کر کے سخت نمانی　　اپنے نال نہ نیتا

میں بیکس تے مسکین نال اے زیادتی کیتی ہئی جو اپنے نال نو ہی گھن گیا۔ سسّی اپنے محبوب پنوں کوں شکوے دے انداز وچ آکھیندی ہے جو میکوں کلہا چھوڑ کے ٹر گیا ہیں ایں گالھوں جو میں بے سہارا تے نمانی ہم۔ ایں خیال کوں جانباز جتوئی نے ایں بیان کیتے:

عورت جان دروہ کیتو ہی بھل وو خان آں بھل

ہجر پیالہ ازلوں　　میں مُٹھڑی لو پیتا

لفظی معنی ایں شعر دے ایں ہن جو ازل توں میں ہجر دا زہر گھول تے پی گھدا ہے۔ مطلب اے تھیا جو ہمیشہ توں میڈے نصیب وچ ہجر تے جدائی ہے۔ میں ہمیشہ توں مشکل دا شکار ہاں۔ میڈی خوشی تاں محبوب دے وصال وچ ہے۔ جیڑھا میکوں نصیب نی تھیندا۔ ایں طرحاں مسلسل کرب وچ میڈی حیاتی گذردی پئی ہے

تے کوئی صورت وی ایں کرب دے ختم تھیوݨ دی نظر نی آندی پئی۔

جیں ڈینہہ سجݨ سِدھائے　　ڈکھ آیا سُکھ بیتا

ایں شعر وچ وی جدائی تے فرقت دا ذکر کیتا گیا ہے۔ محبوب جیں ڈینہہ دا روانہ تھی گیا ہے ڈکھ ولھیٹ گئے ہن تے سکھ ختم تھی گیا ہے۔ محبوب دی قربت خوشی تے راحت دا باعث ہوندی ہے تے دُوری ڈکھ تے درد ڈیندی ہے۔ سُکھ دی حالت کوں ایں اردو شعر وچ بیان کیتا گئے:

حاصل حیاتِ نو ہے مجھے ان کے قرب سے

ہ روز روزِ عید ہے ہر شب شبِ برات

جدائی تے فرقت دی کیفیت وچ عاشق دی حالت بہوں خراب ہوندی ہے ۔ اردو شعر وچ طالب اپنے مطلوب کوں اوندی حالت ڈیکھن دی ارداس کریندے:

کس درجہ تیرے ہجر میں ہوں، میں شکستہ دل

اس حال میں بھی آ کے، مجھے میرے یار دیکھ

سُول کُللڑا کوجھا　　لُوں لُوں رگ رگ سِیتا

لفظی معنی ایں شعر دے ایں ہن جو بے ڈھب تے بے ڈھنگا تے بدنما درد وال وال تے رگ رگ وچ وس گیا ہے۔ مطلب اے جو ہجر دا بے ڈھب ڈکھ جسم دے ہر حصے وچ وس گیا ہے۔ عشق دے غم نال عشق دی حالت خراب ہے تے اوندے تے مشکل وقت آ گیا ہے جیندی وجہ توں او پریشان حال ہے تے اوندی پریشانی داحل دیدارِ یار وچ ہے جیڑھا ممکن نظر نی پیا آندا۔

اصلوں محض وساریُس　　لا کرم پرم پلیتا

پرم پلیتا۔ پیار دی بھاہ کوں آہدن۔ پلیتا اُوں حصے کوں آہدن جتھاں بھالائی ونجے تاں بارود پھٹ پوندے تے دھماکہ تھی ویندے۔ معنی ایں شعر دے اے تھئے جو میڈے محبوب میکوں اصلوں وِسار ڈِتا ہے تے پیار دی بھاہ لا تے پرے تھی گیا ہے۔

مطلب اے جو میڈا محبوب میڈی پرواہ نی کریندا۔ میڈے پاسے پھیر اوی نی پیندا تے میکوں دل توں بھلا ڈِتا ہِس تے محبوب دا اے رویہ میڈے کیتے روگ بݨ گیا ہے۔

روہ فرید لتاڑاں   شالا کھاوم چیتا

اے فرید میں پہاڑاں کوں لتڑیندا وداں۔ مطلب اے جو ہجر دے درد دی وجہ توں میکوں قرار کائنی تے مارا مارا پھردا وداں۔ ہݨ تاں ایہا خواہش ہے جو میکوں چیتا کھاونجے۔ مطلب اے تھیا جو ہجر دے غم میکوں سخت مشکل وچ مبتلا کرڈِتے تے میڈی حیاتی دا سفر مشکل تھی گیا ہے ایں خاطر ایں غم دے ختم تھیوݨ دی ایہا صورت رہ ڳئی ہے جو میکوں چیتا کھاونجے تے میکوں ایں ہجر تے فرقت دے غم توں نجات حاصل تھیوے۔

کافی نمبر: 33

عں نمبر: 46

اشولال

اساں کنوں دِل چایو وے یار   جا پے کتھاں وِنج لایو وے یار؟

یار بروچل کیچ دا والی   کیتو حال کنوں بے حالی

پُر بھیت' روہ رُلایو وے یار!

ملک مَلھیر تَتونی جھوکاں   میں کلھڑی وچ اوپریاں لوکاں

ہِک تِل ترس نہ آیو وے یار!

میں کملی کیا جاݨاں نینہہ کوں   ظلمی نہر تے قہری شینہہ کوں

آپے دید اڑیو وے یار!

آپے اپݨاں سُونھاں کیتو   رَکھوں قطاریو' نال نہ نیتو

کیس دُھوتی' بھر مایو وے یار؟

یار' مُٹھی کوں ڈِتڑو رولا   ساڑیو' کیتو کیری' کولا

تتڑی کوں کیوں تایو وے یار؟

آپے شہر بھنبھور ڈو آیوں   یاری لا کر چھوڑ سدھایوں

مُفتا کُوڑ کمایو وے یار!

یار' فرید! کڈاں سنبھلیسی؟   سبھوں سَڈ کر' کول بلھیسی

جے وَت بخت بھڑایو وے یار!

کافی کلام مقامی ثقافتاں راہیں تصوف دی او لذت اے جیڑھی پڑھݨ توں ودھ گویجݨ نال تعلق رکھدی اے اتے صدیاں توں او ہے پیرے ٹُردی آندی اے

جنہاں کوں نمانڑیاں دے رمزاچوں مطالعہ کرنڑ دی لوڑ اے۔

خواجہ سئیں دی کافی وچ تصوف دی میوزیکل لذت پچھوں تصوف دا مواد گھن کے واہندی اے۔ تصوف دے ایں مواد اچوں سبھ توں اہم خوشبو وحدت الوجود دی اے جتھاں غیر دا وجود باقی نئیں راہندا۔ ہوونڑ دی برھا بھوگ کے جڈاں ایند اوصال گل نال تھیندے تاں فناہ دا عمل اپنے نال ہمیشاں دی بقا دا مزا گھندے۔ خواجہ سائیں دی کافی وچ وی عشق، برہا تے وصال دی تکون سو سو شکلاں وٹیندی اے۔

امیروین زبان دے مزے توں ودھ اہم مواد خواجہ سائیں دی کافی وچ او تاریخی اتے تہذیبی مونجھ اے۔ جیکوں تصوف اِچ وصال راہیں ترتیب دا درجہ سمجھیا ویندے۔ سندھ وادی خاص کر سرائیکی وسیب دا مزاج ایں مونجھ اتے نمانڑتا اچوں گنجھیا گئے۔ برہا ایں مونجھ دا خاص علاقہ اے جیندے بناں وصال دی تصدیق نئیں تھیندی۔ خواجہ سائیں دے تمام ایں تصوف وچ خواجہ سائیں دی کافی کئی رنگ وٹیندی اے۔ سنگھار جتھاں وچ رَج کج دی سبھ توں اہم نشانی اے۔

خواجہ سائیں دی کافی وچ اہم ٹیکنیک ایندی فوٹو گرافک اٹکل اے۔ روہی تھل دمان دا لینڈ سکیپ اپنڑے لئی لاتے بھوگ، پانی تے روہ جبل نال پورے دا پورا تفصیل در تفصیل موجود اے۔ خلاصہ کریجے تاں خواجہ سائیں دی کافی تصوف، سنگھار اتے فوٹو گرافی نال نمانڑیاں دے رومز اِچوں او بیرے ٹُردی اے جیڑھے نسل در نسل داستاناں اتے لوک رِیت اِچوں ظاہر آن تھیندن۔

ایں کافی دا رنگ روپ وی سسّی پنوں دی داستان اِچوں اُبھردے۔۔۔۔۔ کیچ بھنبھور اتے ملک ملیر اپنڑے روہ جبل نال اوں عشق دا مزا گھندن جیڑھا سسّی وچوں جوان تھئے۔ سسّی خواجہ سائیں دی کافی دا سبھ توں اہم استعارہ اے جیڑھا بھنبھور توں لا کیچ تئیں ولا ولا برہا دا بھوگ بھگیندی اے۔ ایں تانگھ نال جو انت وصال اَنڑ چُک اے۔ ایں کافی دی وسوں وی تڑی، مٹھی اتے روگن ہاری اے۔۔۔۔۔ سسّی دی زبانی:

ظلمی نہر تے قاہری شینہہ کوں
میں تڑی کیا جاناں نینہہ کوں

ظلمی نہر تے قاہری شینہہ کوں جانڈیں ہوئیں وی ایہو "میاں کیا جاناں" ای تاں اوں غم دی بنیاد اے جیکوں عشق محبوب دی طاقت دے بغیر فرض نیں کیتا ونج سگیدا جیڑھا بے خبری توں شروع تھیندے۔ عشق دا سر زور ہوونڑ اتے معشوق دا بے زورا اتے بے وسا ہوونڑ وی باقی کافیاں وانگوں ایں کافی دا وی مواد اے۔ مصیبت اتے سفر ایں کافی دی سِک کیچ اے۔ جیڑھی روز ازل دا کارہ اے۔ فرید الدین عطار دے سے مرغ (منطق الطائر) وانگوں کیچ تئیں پجنڑ دا پندھ بہوں مشکل اے۔ ایندا بیان خواجہ سئیں دی کافی وچ ولا ولا اے۔۔۔۔۔ ایں کافی وچ وی پربت 'روہ' کلھیپا دے نال نال لوک وی اوپرا اے۔ وڈی مشکل اے وی نال جو کیچ دا والی (محبوب) وی عاشق دی ایں حالت توں لاعلم اے۔ صرف لاعلم وی نئیں ہتھوں لائی لگ وی ہے جیکوں دھوتا پاڑا ہر ویلے برمائی (بھڑکائی) رکھدن۔

"کیں دھوتی برمایو وے یار"

باقی صفتاں محبوب دیاں ڈیکھو:

☆ ..... پریت روہ رُلایو وے یار

☆ ..... ہک تِل ترس نہ آیو وے یار

☆ ..... آپے دیدا اڑیو وے یار

☆ ..... مُفتا کوڑ کمایو وے یار

ہُن جو عاشق نال تھیندی اے۔ اوندا خلاصہ کافی ایں کریندی اے:

☆ ..... یار برو چل کیچ دا والی

☆ ..... کیتو حال کنوں بے حال

☆ ..... میں کملی وچ اوپرے لوکاں

☆ ......کرہوں قطار تے نال نہ نیتو

☆ ......ساڑیو' کیتو کیری کولا

☆ ......یاری لا کر چھوڑ سدھایوں

اے کافی اپݨے تمام چرناں وچ انہاں تفصیلات دا بیان اے جیڑھیاں عشق دی راہ وچ پیش آندین۔ ایں کافی وچ وی ''دھوتی'' ہے تاں او ہو کاں والا دُوت (قاصد) جیڑھا کڈاہیں دِلاں کوں ملیندا ہا پر اَج اوندا منصب پیغام رسانی توں وَدھ صرف لڑاوݨ بھڑاوݨ' بھڑکاوݨ تے لاوݨ چاوݨ دا آن رہیے۔ دِلاں کوں ملاوݨ دا ایندا منصب دِلاں کوں لڑاوݨ اِچ بدل گئے۔

محبوب دا آپیں اپݨا سونہاں کرݨ اتے کرہوں قطار دے نال نہ نیوݨ دا درد وی عاشق راہیں محبوب دی نئیں کہیں دھوتے دی کارستانی اے۔ پر ''جا پے کتھاں ونج لایو'' دی بے خبری اتے تکیف عشق (سسّی) دے مصائب دا حصہ اے۔ انہاں تکلیفاں وچ گھیرے عاشق دی تصویر انت کیری کولا آن بچدی اے۔ محبوب دا ایں کافی وچ آپے اپݨا سونہاں کرݨ' آپے شہر بھنبھور دوآوݨ' آپیں دیدا اڑاوݨ' اصل وچ عاشق دی بے وسی دا اظہار اے...... عشق دی ایں واردات اگوں اوندا کوئی وَس نئیں چلدا...... ہتھوں عشق دی مُٹھ اِچ آوݨ دی حالت کہیں کملپ دا حصہ اے' ہوش دی حالت نئیں۔

برہا دے سیک وچ اوڈے نہوں ڈینہہ نجھر دا راہندے۔ ایں کافی وچ وی سسّی ولوں کیچ دے والی اگوں کجھ سوال اِن جو...... جے آپ ای سبھ کجھ کرنا ہا تاں وَت

تتڑی کوں کیوں تایو وے یار

جا پے کتھاں ونج لایو وے یار

عاشق راہیں اے سبھ سوال اُتھاں جواب وچ بدل ویندن جتھاں ''ہِک تِل ترس نہ آیو وے یار'' عاشق دی صفت ہووے۔ بے ترس ہووݨ' بے درد ہووݨ' سنگ

دل ہووݨ' لائی لگ ہووݨ اتے حسن دی طاقت نال مسلح ہوون عاشق دے ہتھیار اِن۔ اوپرے لوکاں وچ کلھے عاشق نال جو گزردی اے اوندا تِل تِل' ترمیت دی زبانی خواجہ سائیں دی کافی وچ جاہ جاہ موجود اے۔

ایں کافی وچ صفت کیچ' بھنبھور' یار بروچل' کیچ دا والی سبھ قاری دی سونہی صنف اے۔ جیڑھی سوال دِر سوال' کیفیت در کیفیت' تصویر در تصویر' داستان در داستان خواجہ سائیں دی کافی دے عمومی مزاج کوں کھلیندی اے جتھاں' برہا' سیک در سیک' اَنت وصال وچ بدل ویندی اے۔

ہِک تانگھ البتہ ایں عشق تمام سفر وچ (بھانویں کمزور سہی) خواجہ سائیں دی کافی دے نال نال راہندی اے جو'' جے وت بخت بھڑایا'' تاں اَنت یار اپݨے کولھ سڈ کے ہر و برو بلھیسی۔ ایہا تانگھ تاں ڈکھ در ڈکھ برہا در برہا عشق دی بانہہ بیلی اے جو اَنت وصال اُمرا اے۔

یار فرید کڈاں سنبھلیسی

سہجوں سڈ کر کولھ بلھیسی

جے وت تخت ٹھہرایو وے یار

ہک ٻئی جاہ تے لکھدن:

سس نناݨ کرم بکھیڑے　　امڑی جھڑ جھڑ لاویم جھیڑے

بابل مول نہ بھاندی آں

ݙوجھے بندوچ خواجہ سئیں رنجیتی ڈھنگ ورتے اتے وِچھوڑے وچ اپݨی پوری حیاتی دی گذران دا ݙس ݙتے جو جڈاں دا میڈے سر تے عشق دا بار آئے۔ میں تاں پورے شہر وی بدنام تھی گئی آں۔ اتے رو رو تے عمر وہیندی پئی آں تے میکوں منزل دا وی کوئی ݙس نہیں ملدا۔ ایں بندوچ ہک مصرعہ لگی ''ہو ہو'' شہر خواری ہے ''ہو ہو'' دا ورتاوا ݙکھ دا لفظی نئیں بلکہ شدت نال صوتی اظہار ہے۔

تریجھے بندوچ وی خواجہ سئیں رنجیتی ڈھنگ وچ ڳالھ کیتی ہے تے تریمت دی زبان وچ اپݨے ݙکھ کوں نشابر کیتے جو میڈا دل یار کیتے کُرلاندا پئے۔ میکوں تڑپھیندا اتے پھڑکیندا پئے۔ دل دی خوراک ݙکھ اتے ݙکھ دی خوراک دل تھی ڳئے۔ تے میڈے محبوب دا ورتاوا بہوں بے دلی تے بے نیازی آلا ہے۔ ایں بندوچ لفظ ''کُرلاوے'' استعاراتی طور تے ورتیا ڳئے جیویں کونج اپݨی ڈار توں وِچھڑ تے کُرلاندی ہے اینویں میں وی اپݨے محبوب دے وِچھوڑے وچ کُرلاندی پئی آں۔

چوتھے بندوچ خواجہ سئیں ݙکھ وچ کھٹ نال کھٹ تھیوݨ تے اُتلیاں دے ترلے پھرلے کرݨ دا ذکر کیتے جو کئی حکیم تے ڈاکٹر میڈا اعلاج کریندے پن میکوں بہوں دوائیاں کھویندے پن پر او میڈے دل دا بھیت تے میڈی اصل مرض بارے نئیں جاݨدے تہوں میں ٹھیک نہیں تھی سڳدا۔ ایہ میکوں جسمانی مرض سمجھدن جڈاں جو میں تاں مریضِ عشق ہاں تے میڈا اعلاج دوا کینی بلکہ دیدارِ یار ہے۔ تِل برابر فرق نہ پووݨ ''طبیب کماوݨ'' تے ''جھول پلاوݨ'' محاورے ہن جیکوں خواجہ سئیں وݙے سُوھݨپ نال ہکے بندوچ ورتے۔

پنجویں بندوچ خواجہ سئیں سسّی پنوں دی تلمیح نال اپݨے وِچھوڑے کوں پدھرا کیتے تے ایں لوک قصے بارے انوکھڑی ڳالھ وی کیتی ہے جو لوک تاں آہدن پنوں دے بھرا اونکوں بے ہوش کرتے چا ڳئے ہن تے سسّی سُتی پئی ہئی اتے اونکوں خبر ای کائنا ہئی۔ جڈاں جو خواجہ سئیں سسّی دے موہنوں اکھویندن جو پنوں جھٹ کھن کیتے وی نہیں اَجھکیا تے پچھاں مُڑ تے وی نسی ݙٹھا تے میکوں کلھی چھوڑ کراہیں کیچ دو لݙ ڳئے اتے میکوں خبر ہئی جو اوں ایویں اِی کرݨے میں تاں اپݨے عشق دی لج پالݨ سانگے کُوڑی مچی دی سُتی پئی رہی ہم۔ میں تاں اوندے نال وفا کیتی ہم پر اوں میڈی قدر نہیں کیتی۔

چھیویں بندوچ خواجہ سئیں لیلیٰ مجنوں دی تلمیح ورتیندن۔ اتھاں انہاں دا ݙکھ بہوں اُچے پدھر تے پُچ ڳئے تے او ہُݨ ''دھانہہ پکار'' کرݨ لگ پن تے مجنوں دے اَلاوچ ہکل مارتے آہدن جو او لیلیٰ میڈی دھانہہ فریاد سُݨ تے اپݨے مجنوں دی حالت وی ݙیکھ جو او کیویں زار نزار ہے۔ میڈا محبوب بے شک توں میڈے کول نوہی آندا پر توں ہک وار تاں اپݨے کجاوے دا پردہ چا تے میڈے تے مہر دی دید بھنوا چا۔

چھیکڑی بندوچ خواجہ سئیں اپݨے حال تے کافی کوں Sum up کریندن جو میڈا دل پریم نگر کوں تانگھدے پر اُڈوں دے راہ بہوں اوکھے تے کشالے والے ہن۔ نہ راہ ہے تے نہ اِی لانگھا تے بہوں مشکل دا پندھ ہے۔

پوری کافی وچ خواجہ سئیں اپݨے وچھوڑے دے ݙکھ درد کوں وکھو وکھ ڈھنگاں نال نشابر کریندن تے چھیکڑی بندوچ ایہہ اکھیندن جو میڈا دل یار کوں ونجݨ کیتے سِکدا تے لوہندا ہے پر ایہہ پندھ بہوں مشکل ہے۔ پوری کافی وچ ساکوں ݙکھ درد تکلیف تے یاسیت نظر دی ہے پر چھیکڑی بندوچ انہاں لفظ ''مشکل'' ورت تے ساری یاسیت کوں رجاہیت وچ بدل ݙتے۔ جو ایہہ پندھ توڑیں مشکل ہے پر ناممکن کینی۔ جیویں آہدے پئے ہووݨ۔

تھل مارو دا پینڈا سارا

تھیسم ہک بلہانگ

ڈاکٹر مختار ظفر

کافی سرائیکی شاعری کا وہ دلکش نغمہ ہے جس میں اس وسیب کے دل دکھڑ کتے ہیں۔ مزاجاً یہ اردو، فارسی ادبیات کی ''غزل'' سے ملتی جلتی ہے۔ اشارتی زبان، ایمائی انداز، غنائیت، دردمندانہ کیفیت، بحروں کی لطافت، تہ در تہ مفاہیم، گویا دلِ شکستہ کا درد آسا گیت، یہ وہ ساز ہے جس پر عاشقانہ معاملات، کائنات کے رموز، تصوف اور وحدت الوجود کے سرود اس طرح گنگناتے ہیں کہ روح کھل اُٹھتی ہے۔

سرائیکی شاعری میں ''کافی'' کی ریت اور روایت بہت پرانی، توانا اور جاندار ہے۔ بے آب و گیاہ چولستانی خطے اور تھل دمان کے بنجر علاقے کے افسردہ ماحول میں سلگتی اور پنپتی زندگی کے احساسات کے اظہار کا مؤثر ذریعہ ہے۔ چنانچہ سرائیکی شعراء نے ایسی خوبصورت کافیاں کہی ہیں جن میں دلوں کو چھیڑنے اور روح کو سرشار کرنے کی کیفیات مچلتی ہیں لیکن ان میں خواجہ غلام فرید کی کافیاں فکر وفن کے کمال پر ہیں بلکہ

وہ چمن میں جس روش سے ہو کے گزرے بے نقاب
دفعتاً ہر ایک گل کا رنگ گہرا ہو گیا

ان کی کافیوں میں جذبہ اور فکر و تخیل کے رباب پر اس لطافت سے گنگناتے ہیں کہ خواص ہو یا عوام، شہری ہو یا دیہاتی، وہ ہر دل کا نغمہ محسوس ہوتی ہے۔ سنیں تو روح وجد کرتی ہے۔ سوچیں تو معنویت کی نئی تہیں کھلتی ہیں۔ ان کی کافیاں عظیم شاعری کے زمرے میں آتی ہیں۔

بڑی شاعری کی خوبی یہ ہے کہ وہ سب کیلئے ہو اور سب زمانوں کیلئے ہو۔ خواجہ فرید کی کافیوں میں دونوں رنگ موجود ہیں۔ وہ ہر دور اور ہر زمانے کے ہر درجے کے انسان کو اپیل کرتی ہیں اور وہ اس لئے کہ اس میں روح عصر نو بہ نو کیفیات کے ساتھ جلوہ آرا ہے۔ ان کی شاعری آفاقی سطح کو چھوتی ہے۔

خواجہ فرید کی کافیوں کی تفہیم اور تشریح ہر دور میں کی جاتی رہی ہے مگر اس کے فکری اور جذباتی تنوعات اہل نظر کو نئے معنوں کی تلاش کی دعوت دیتے ہیں۔

''آ چنوں رل یار'' بظاہر ایک خوبصورت منظر اور جشن بہاراں کو پیش کرتی ہے لیکن اس کی تہہ میں زندگی اور زمانے کے اسرار و رموز بھی ہیں۔ سابق ریاست بہاولپور کے ایک جج محمد اکبر نے پیلھوؤں کے پودے کو ''شجر اسلام'' سے تشبیہ دی ہے اور آیت قرآن ''الیوم اکملت لکم دینکم ......'' کا حوالہ دیکر وضاحت کی ہے کہ شجر اسلام صحرائے عرب میں بار آور ہو چکا ہے۔ آؤ ہم سب مل کر اس کے شیریں ثمرات کی خوشہ چینی کریں۔ یہ تشریح اپنے استدلال اور حوالوں کی بنا پر بڑی خیال انگیز ہے۔

اب پروفیسر شمیم عارف نے اس کا مرکزی خیال Love for Labour اور Sense of Participation قرار دیتے ہوئے اساطیری (Mythology) حوالے سے اس کی تشریح کی ہے۔ ان کی تشریح کا ایک نثر پارہ پیش کیا جاتا ہے۔

''اس کا مرکزی خیال Love for Labour اور Sense of Participation ہے۔ اسے ہم محنت کی عظمت، مزدور سے محبت اور مل جل کر زندگی بسر کرنے کی خواہش بھی کہہ سکتے ہیں۔ یہی جوگ اور آرزو ہی تو ہے جو انسان کو کام کرنے کی ترغیب بھی دیتی ہے اور اس کے عمل کا محرک بھی بنتی ہے۔ انسان کی یہ خواہش اس کے پاؤں باندھنے کے بجائے سفر کرنے اور کچھ کر گزرنے کا باعث بنتی ہے۔ یہی سفر اس کے ہجر کا سبب بنتا ہے اور وصال کا باعث بھی۔ اس انسان کی طاقت پرواز کی کوئی حد نہیں۔ یہ آفاقی انسان کی علامت ہے۔ یہ انسان وادی سندھ کا رہائشی ہو یا دریائے نیل کے کنارے بسنے والا یا دجلہ و فرات کی وادیوں میں رہنے والا' خواجہ فرید ان تمام انسانوں کو پیلھوں چننے یعنی مل جل کر بھرپور طریقے سے زندگی گزارنے کی دعوت دیتے ہیں۔''

بن دلبر شکل جہان آیا

اجمل مہار

بن دلبر شکل جہان آیا
ہر صورت عین عیان آیا

کافی دا مرکزی خیال:

اے کافی ''وحدت الوجودی'' فلسفے نال تعلق رکھیندی ھے، بنیادی طور تے کافی دا موضوع ''حسن ازل'' ھے۔ اتے ول ایں حسن دے مظاہر دیاں کیفیتاں دا علامتیاں راہیں پڑ بدھیا گئے۔

کیوں جو شاعری دی بنیاد جذبے تے ہوندی ھے یا کیتی ویندی ھے۔ پر خواجہ فریدؒ سئیں اِتھاں جذبے دی گالھ نئیں کریندے بلکہ اوفلسفے دی گالھ کریندن۔

خواجہ فریدؒ جیڑھے ویلے تصوف تے گالھ کریندن تاں اوساڈے سامنے شاعر توں زیادہ فلسفی بن کراہیں سامنے آندن۔ کیوں جو شاعری اصلاحات دی پابند نئیں ہوندی جڈاں جو فلسفہ اصلاحات دا پابند ہوندے۔ ایں سانگے اساں ایں کافی کوں فن دی سطح تے نہ ڈیکھوں بلکہ علمی سطح تے بیان کریسوں۔

اے کافی وی وحدت الوجود دی منطقے نال تعلق رکھیندی ھے۔ ایں کافی دا بنیادی موضوع ''حسن ازل یا مظاہر کائنات ہے اتے ایں ''تھل'' دے چدھار ساریاں کیفیتاں ڈسدن۔ ایں کافی دا لب ولہجہ خطابیہ ھے۔

حدیث قدوسی ھے! ''کنت کنزاً مخفیا فاحبت ان اعرف مخلقت الخلق''

خواجہ فرید آہدن۔

کنت کنزاً عشق گواہی   پہلوں حب خود ذات کوں آہی
ہیں سانگے تھیا جمل جہاں

مشہور مفکر تے فلسفی فلاطینوس آہدے!

''جڈاں حسن ازل دا پیالہ نک تائیں بھر تج گیا تاں دنیا تخلیق تھئی'' مظاہر کائنات دا اے فلسفہ جینکوں افلاطون یونانی تے فلاطینوس ''حقائق عقل'' آکھیا، ذات احد، عقل کل، روح کُل، انسانی روح، مادہ، اے یونانی فلسفہ ٹُردا ہویا اسلامی تصوف تے نزول، جذب فعل اثر انداز تھیا تاں ''وحدت الوجود'' دا رنگ اختیار کر گیا، تاں ابن العربیؒ نے وجود المخلوقات عین وجود الحق'' آکھیا، منصور حلاج ''اناالحق'' تے بسطامی نے ماعظم شانیٰ دا نعرہ لایا۔

خواجہ فریدؒ سئیں مذکورہ بالا بندوچ ابن العربی تے بسطامی تے منصور دے نعریاں کوں ذوق ووجداں دا شاہکار قرار ڈے تے انھاں دی پیروی کیتی ھے اوفلسفہ وحدت کوں ہر شک شبہ توں مبرا خیال کریندن۔

تصوف دی اصطلاح وچ وحدت اِی کثرت نال جلوہ گر ہوندے یعنی کائنات دے بے شمار چیزاں وچ نظر آندے پر حقیقت وچ او ہک وحدت مطلقہ دا اِی منظر ہوندے جینکوں حق شناس اِی ڈیکھ سگدن۔ خواجہ میر درد آہدن:

ماہتیوں کو روشن کرتا ہے نور تیرا
عیاں ہے مظاہر ظاہر ظہور تیرا

خواجہ فریدؒ سئیں آہدن جو۔

''بن دلبر شکل جہان آیا''

عین عیان دے مظاہر وچ حضرت آدمؑ، حضرت شیثؑ، حضرت ابراہیم خلیلؑ، نوحؑ تے طوفان، یوسف وچ کنعان، زکریا یحییٰ تے موسیٰ بن عمران، احمد شاہ رسولاں دا سلطان، ابوبکرؓ، عمرؓ، عثمانؓ تے اسد اللہؓ، توریت، زبور تے انجیل تے حق فرقان دردرمان، پنڈت،

جوگی تے جوسی تے سامی بھوگی، مصر براگی تے روگی دے اے سارے روپ خدا دے مظاہر ای ہن۔

جیندے وچ خدا آپنے آپ کوں ڈِہدے، اے سارے مظاہر اصل وچ

گُل وچ گُل شئے ظاہر ہے
سوہنیاں ظاہر عین مظاہر ھے

خواجہ فریدؒ سئیں دے اے سارے استعارے سچائی یا حقیقت کوں گولن کیتے خوب اشارے ہن، انھاں دے نزدیک حسن یا سوہنٹرپ ہر پاسوں جھاتی پائی کھڑے، خواجہ فریدؒ انھاں حدیث قدسی دے حوالے نال ایں گالھ کریندن۔ **"لو دلی حبل لعلی الله حعبط"**

وفی انفسکم سرالٰہی لودلینم فاش گواہی

خواجہ فریدؒ دے نزدیک اے حسن امر ہے، طوفانی ہے اتے انا دا اظہار مختلف روپ چال، ڈھال تے انداز وچ کریندے۔

اے حسن حقیقی نور ازل
تینوں واجب تے امکان کہوں
تینوں خالق ذات قدیم کہوں
تینوں حادث خلق جہاں کہوں
تینوں مطلق محض وجود کہوں
تینوں علیہ دا اعیان کہوں

خواجہ فریدؒ سئیں وحدت الوجود دے نشے وچ پوری طرح مست تھیون دے باوجود احکام الٰہی توں غافل نہ ہن، انہاں اپنے مخاطبین کوں جتھاں وحدت دی شراب پلا تے مست تے بخود بناڈ تے اُتھاں فرمان الٰہی دے ضروری تکاف وی اُنھاں دے کمال وچ ملدن۔

قسم خدا دی قسم نبی دی

اجمل مہار

کافی دا مرکزی خیال:

ایں کافی دا مرکزی موضوع ہجر تے فراق ہے اتے کافی دا "تھل"، عشق، بنیادی طور تے کافی دا موضوع ہجر تے فراق ھے پر ہجر فراق دیاں تمام کیفیتاں ایں "تھل" دے چدھار پھردن۔

رجائیت تے مبنی کافیاں وچوں خواجہ فریدؒ دی اے کافی بہوں طاقتور تھی کراہیں سامنے آندی ھے "تھل" دے حوالے نال کافی دا ظاہری نقطہ عشق ھے

عشق کیا ھے؟ عشق بھاہ وی ہے تے سیک وی اتے سوز وی!

شیخ السلام بابا فریدؒ دا عقیدہ ھے جو

"عشق او بھاہ ھے جیڑھی درویش دے دل دے علاوہ کتھائیں نیں ہوندی"

خواجہ فرید آہدن:

آتش عشق رنجھینے والی ہوش فکر دی پاڑ پچالی
ڈھانڈ اندر وچ بلے وویار

آکھیا ویندے جیڑھے ویلے تائیں دل عشق دی بھاہ وچ نہ بلے کوئی شاعر، شاعر نیں بن سگدا۔ خواجہ فریدؒ تیں جیڑھے ویلے اے کیفیت طاری تھیندی ھے تاں او آہدن:

قسم خدا دی، قسم نبی دی عشق ھے چیز لذیذ عجیب

خواجہ فریدؒ عشق دے لطیف جذبے دے سنجانو ہن اُنھاں دے نزدیک عشق ہک مٹھاج

چس تے رس داناں ہئی او عزیز تے لذیذ شے جیندے متعلق دانا آکھ ڳن ''جو عشق دی مثال ہک اجھے نور والی کار ہے ھے جیڑھا حیاتی دیاں کالیاں راتیں کوں سوجھل ڈیندے تے ٹھاڈل وی''

خواجہ فریدؒ وی عشق دے ایں مرحلے وچ ''وصال یار'' توں لنگھے ہوسن جو دیدار یار دی لذت کوں چکھ گھدے۔ اتی چس رس جو او محسوس تاں کریندن پر بیان نیں کر سگدے۔

عشق دی بنیادی تصنیف وچ او سطح وی آندی ھے جتھاں عشق عاشق کوں اُتھاں پُجا ڈیندے جو او محسوس کریندے کہ کائنات بہوں حسین ھے۔ پر جیڑھے ویلے عشق وچ وچھوڑے دی کیفیت آویندی ھے تاں اوندے کیتے کائنات عذاب بن ویندی ھے۔

علامہ اقبال آہدن:

حق اگر سوزے ندارد حکمت است
شو میگرد و سوز از دل گرفت

عظیم شاعر خواجہ فریدؒ دے نزدیک ڈکھ وچھوڑے دی بھاہ وچ دُھکن داناں ھے۔ بھڑکن دانئیں، ڈکھ ہلکی تے دُھکدی بھاہ وچ اُنھاں دی شخصیت دے جوہر نتر آندن۔

عمر نبھائیم سڑدیں دُکھدیں   تپدیں کھپدیں ڈکھدیں جُکھدیں
پلڑے پیم نصیب، یصیب

دُھکن تے تپن دی ایں بھاہ وچ او ایں ڈکھ تے مونجھ کوں روحاں دا او وچھوڑا آہدن جیڑھا خدا توں وچھڑن دے بعد ملیا جیویں ہک بئی جاہ آہدن۔

روز ازل دی پاتم گل وچ
برہوں تیڈے دی ڈور
تھی ان سونہاں منہ نہ لاوے   جے لُک ڈیکھاں گھونگھٹ پاوے
تونیں وسدم سخت قریب

شکایتی انداز وچ اے خطابیہ شو قرآن دے اُوں نقطے دی علامت ھے

ترجمہ: ''اساں انسان دی شہ رگ توں وی قریب ہیں''۔

تغزل دا اے انداز محبوب دے ناز و ادا کوں سامنے گھن آندے۔ جتھاں محبوب سامنے ہوندے وی لُک لُک بہندے اِتھاں عاشق دے دل دیاں حالاتاں زیادہ اُباہلیاں تھی ویندن۔

ہر دم اس دی پیاس اسیسے   میں لوہا او مقناطیسے

ان القلب الیہ نیب

افلاطون دا قول ھے جو ''ہر شے حُسن ازل ڈو چھکیندی پئی ھے''

خواجہ فریدؒ اِتھاں اوں ویلے کائناتی بن ویندن جیڑھے ویلے او اپنے لفظاں وچ کائناتی طبعیاتی نظام تے گالھ مہاڑ کریندے، جیندی کشش نال اے دنیا قائم ھے۔

اِتھاں مابعد الطبیعاتی نقطہ ھے جو بظاہر تاں لوہے دی باقی قیمتی دھات نالوں کوئی اہمیت کائنی پر اونکوں اے دھاتی خوبی حاصل ھے جو مقاطیس او کوں کشش کریندے ایہا وی اوندی سنجان ھے ایں سانگے او بے اختیار آکھ ڈیندن جو ''بے شک میڈا دل وی اوندے پاسے چھکیندے''۔

سر مکتوم معمہ جید   دنیا توں خود چُھپیا سید
ذوق نماز نسیاء طیب

خواجہ فریدؒ جیڑھے ویلے عشق دی لذیذ پر عجیب کیفیت کوں نیں سمجھدے تاں او اینکوں ہک راز آکھ تے ہک مثال ڈیندن جو عشق اجھے راز ہن جو انھاں رازاں وچوں حضور تے ترائے چیزاں منتخب کیتیاں ہن او نماز دا ذوق، عورت تے خوشبو ہے۔ کیوں جو نماز راہ وصال ہے تے معراج وی، عورت ایں ابتدائے کائنات (حضرت آدم کوں وی) وچ حیاتی دی تکمیل تے خوشبو روح دی تازگی۔

میں مسکین فریدؒ نماناں   دھوتا پاڑا یار ایاناں
سوسو ویڑھے وسن رقیب

عاشق دا اے مسئلہ رہ گئے جو او ہمیش نماناں ہوندے اتے عاشق ایاناں، اتے عشق دی حالت او عاشق کیتے سخت تکلیف دہ ہوندی ھے جیڑھے ویلھے اوندے چدھار رقیب وسن اِتھاں اوندا محلّہ وی رقیب ھے تے محبوب وی، جیڑھے ویلے عیب جو میڈے محبوب کوں میڈے گلے کریندن تاں او ایاناں بن کراہیں اوندی گالھ سن گھندے تے من گھندے۔

لکھ لکھ سُول ہزاراں ڈُکھڑے   سو سو سکر جو آیم پکھڑے

بیشک ضرب حبیب ذبیب

صاحبانِ صدق وصفا دے نزدیک عشق ناں ھے وصال دا، جے وصال ناں ہووے تاں عشق وچھوڑا بن ویندے، مضطرب تے بے قرار کر ڈیندے پر اے اضطراب کوئی عصبی ہیجان نئیں بلکہ ایندا مطلب مستقل سعی وعمل ھے جیندا تعلق ہکے ویلے، جسم، روح الغرض ساری ہستی نال ھے اتھاں ضرب محبوب وی لذت ڈیندے اتے ڈُکھ تے درد وی چس،

ارشاد ربانی ھے:

هو الاول ولا خرو الظاهر والباطنo

''او ہو اللہ اول ھے، آخر ھے، ظاہر ھے، باطن ھے''

نحنُ اقرب من حبل الوريدo

''میں انسان دی شہ رگ توں وی زیادہ قریب ہاں''

هو حصكم اين ماكتنمo

''خدا تہاڈے نال ھے تساں جیڈے منہ کرو''

خواجہ فریدؒ دے قرآنی حوالے۔

میڈا اول آخر ، اندر باہر
میڈا ظاہر تے پنہاں وی توں

و فی انفسکم ہیت بتا دے   نحن اقرب بین بجاوے
لو دلیتم گیت سناوے   لفظ اناالحق بولے

نحن اقرب راز انوکھا   وہو معکم ملیا ہوکا
سمجھ سونجانو عالم لوکا   ھے ہر روپ میں عین نظارا

خواجہ سئیں دا عشق کیا ھے۔ او حسن ھے، روز ازل دے مظاہر دا

ھے عشق دا جلوہ ہر ہر جاہ   سبحان اللہ ، سبحان اللہ
خود عاشق تے خود معشوق بنیا   سبحان اللہ ، سبحان اللہ

ارشاد ربانی ھے : **لولاك لما خلقت الدنياo**

''یعنی اے محبوب! جے تیکوں پیدا نہ کریندا تاں دنیا کوں نہ پیدا کریندا۔''

خواجہ سئیں آہدن

رانجھن میڈا نور الٰہی   مظہر ذات صفات کماہی
سو لاک ملنگی پائی   طٰہٰ چھتر جھولایا ھے

ملفوظات خواجہ فریدؒ دے حوالے نال مقابیس المجالس وچ درج ہے جو

''ہک شخص خواجہ فریدؒ سئیں دی خدمت وچ آیا اتے حضرت شیخ دا اپناں کلام سامنے رکھ تے کافیاں دے قافیہ ردیف دی تربیت بارے پچھیا، آپ نے فرمایا! اے تربیت میں خود ڈتی ھے اتے اے ترتیب احادیث واسماء الرجال دی تربیت توں اَخذ ھے''

خواجہ فریدؒ آہدن!

میڈا شعر عروض قوافی توں
میڈا بحر وی توں اوزان وی توں

ایں ساری بحث تے حوالیاں توں سامنے آندے جو ایں کافی دا مرکزی نقطہ ''خدا'' دی ذات ای ھے۔ جے انسان کوں ایں نقطے دا حوالا بنایا وی گئے تاں او ''فنافی الرسول'' دا رنگ ھے۔ جیندا حوالہ بحث وچ ڈے چمکیاں ہاں خواجہ سئیں آہدن !

پر غافل نہ تھی یار کنوں
اتھ لاریبی فرمان آیا

فنی محاسن!

قادر الکلام، شہنشاہ سخنور حضرت خواجہ غلام فرید دے کلام دا سُہنپ "تسلیل خیال" ھے جو انھاں دی کافی وچ پا تا ویندے جیویں غزل مسلسل ہک خیال دی از اول توں آخر دی مکمل تفسیر ہوندی ھے۔ خواجہ فریدؒ دی اے کافی وی مختلف الخیال دا مجموعہ ہوون دی بجائے یک خیال دی مکمل تفسیر ھے، جیڑھی تھل دے چدھار پھردی ھے۔

خواجہ فریدؒ ہک جید عالم ہن انہاں دی نظر دقیقہ رس تے دماغ نکتہ آفریں ہئی، ایہا وجہ ہئی جو او دل دی گالھ کوں زبان تے گھن آندے تاں ساریاں قوتاں انھاں دی راہنمائی کریندیاں ہن کافی دا ہر شعر قاری کوں وجدانی کیفیت نال محفوظ کریندے۔ بلکہ رموز نکات دا سوجھلا وی لفظاں دے باریک پردے توں صاف نظر دے۔

کیوں جو اظہار خیال کیتے زبان تے بیان کوں وڈی اہمیت ہوندی ھے۔ بالخصوص شاعر او ہوای باکمال منیا ویندے جیندے کنوں لفظاں دا وافر ذخیرہ ہوندے، خواجہ فریدؒ سئیں وی تشبیھاں، محاوریاں تے استعاریاں اُتے قدرت رکھیندن اتے اے سارے رنگ اُنھاں دی کافی دا نشابر وصف ہن کافی وچ انھاں دی قادر الکلامی اے ھے جو کافی وچ لفظاں دا معنی و مفہوم دے اعتبار نال ورتارا بدرجہ اُتم موجود ھے۔

حقیقتاً کوئی وی شاعر جیڑھا اُچا تے رفیع المرتبت ہوندے اتھاں قومی تے ملکی خصوصیات دا حامل ہوندے خواجہ صاحب دی اے خاصیت ھے جو مقامی زبان تے مقامی علامتاں کوں ورتے۔